



COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME  
EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

ПЕРША СЕКЦІЯ

СПРАВА «МОЙСЄЄВ ПРОТИ РОСІЇ»  
(MOISEYEV v. RUSSIA)

*(Заява № 62936/00)*

РІШЕННЯ

СТРАСБУРГ

9 жовтня 2008 року

**ОСТАТОЧНЕ**

*6 квітня 2009 року*

*Це рішення може підлягати редакційним виправленням.*



**У справі «Моїсєєв проти Росії» (Moiseyev v. Russia),**

Європейський суд з прав людини (Перша секція), засідаючи Палатою, до складу якої ввійшли:

Крістос Розакіс (Christos Rozakis), *Голова*,

Ніна Ваджич (Nina Vajić),

Анатолій Ковлер (Anatoly Kovler),

Елізабет Штайнер (Elisabeth Steiner),

Ханлар Гаджієв (Khanlar Hajiyev),

Дін Шпільманн (Dean Spielmann),

Сверре Ерік Йебенс (Sverre Erik Jebens), *судді*,

та Андре Вампах (André Wampach), *заступник Секретаря секції*,

після наради за зачиненими дверима 18 вересня 2008 року

постановляє таке рішення, що було ухвалено в той день:

**ПРОЦЕДУРА**

1. Справу порушено за заявою (№ 62936/00) проти Російської Федерації, яку 01 листопада 2000 року подав до Суду громадянин Росії пан Валентин Іванович Моїсєєв (Valentin Ivanovich Moiseyev) (далі – заявник) на підставі статті 34 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція).

2. У Суді заявника, якого звільнили від оплати за надання правової допомоги, представляли адвокати, які практикують у Москві, пані К. Москаленко (К. Moskalenko) та пані К. Костроміна (К. Kostromina) з Центру сприяння міжнародному захисту, а також адвокат, який практикує у Страсбурзі, пан В. Пойкерт (W. Peukert). Пан П. Лаптев (P. Laptev), колишній представник Російської Федерації в Європейському суді з прав людини, представляв Уряд РФ (далі – Уряд).

3. Заявник скаржився, зокрема, на порушення гарантій щодо недопущення нелюдського і такого, що принижує гідність, поводження, на надмірну тривалість свого попереднього ув'язнення і на неможливість домогтися судового перегляду законності такого ув'язнення, на несправедливість судового розгляду, на відсутність у суду першої інстанції незалежності та неупередженості, а також на надмірну тривалість кримінального провадження проти нього. Він також скаржився на непередбачуване і ретроспективне застосування кримінального закону до його справи, на необґрунтовані обмеження на спілкування з адвокатами, на доступ до матеріалів справи і на побачення з родиною.

4. Ухвалою від 9 грудня 2004 року Суд визнав скаргу частково прийнятною.

5. Заявник і Уряд надали свої зауваження щодо суті справи (пункт 1 правила 59). Після консультацій зі сторонами Суд ухвалив рішення про відсутність необхідності в слуханнях щодо суті справи (п. 3 правила 59 *in fine*).

## ФАКТИ

### I. ОБСТАВИНИ СПРАВИ

6. Заявник народився в 1946 році та мешкає в м. Москві.

#### **A. Арешт та пред'явлення обвинувачення**

7. 3 липня 1998 року Федеральна служба безпеки Російської Федерації (ФСБ) затримала південнокорейського дипломата пана С. під час отримання певних матеріалів від заявника, який на той час був заступником директора Першого департаменту Азії Міністерства закордонних справ Російської Федерації. Наступного дня після того, як пана С. оголосили *persona non grata*, він залишив територію Росії.

8. 3 липня 1998 року о 23.30 група в складі вісьмох озброєних працівників ФСБ проникла до квартири заявника та провела там обшук. Вони затримали заявника і доправили його до СІЗО «Лефортово».

9. 3 серпня 1998 року Міністерство закордонних справ звільнило заявника з посади через суттєві порушення законодавства РФ про державну службу.

10. 4 липня 1998 року слідчі Слідчого управління ФСБ допитали заявника як підозрюваного у справі про державну зраду.

11. 6 липня 1998 року заступник Генерального прокурора санкціонував взяття заявника під варту. Надалі строк тримання заявника під вартою кілька разів продовжували.

12. 13 липня 1998 року заявникові в присутності його адвоката пана Коновала (Konoval) пред'явили обвинувачення в державній зраді. Заявника звинуватили в розголошенні секретної інформації представникові південнокорейської розвідки.

13. 15 липня 1998 року заявник запросив пана Гервіса (Gervis) бути його адвокатом.

14. 22 і 23 липня, 16 вересня і 12 листопада 1998 року з метою забезпечення можливої конфіскації майна заявника в результаті визнання винним слідчий ухвалив постанови про накладання арешту на автомобіль і гараж заявника, на 5 447 доларів США і на домашній комп'ютер заявника.

15. 14 січня, 12 березня і 20 травня 1999 року заявник оскаржував постанови про продовження строків тримання його під вартою.

16. 1 лютого та 4 червня 1999 року Московський міський суд розглянув скарги заявника та відхилив їх, вважаючи необґрунтованими. Суд встановив, що слідчий законно обрав запобіжний захід для заявника з урахуванням тяжкості обвинувачення і недопущення можливості переховування заявника від слідства або перешкоджання такому слідству.

17. 10 червня 1999 року було завершено досудове розслідування, і заявникові надали доступ до матеріалів справи.

18. 25 серпня 1999 року заявникові вручили обвинувальний висновок. Заявникові не дозволили зробити копії обвинувального висновку в його камері, оскільки цей документ містив таємні відомості. Заявник міг ознайомитися з обвинувальним висновком у спеціальному відділі (*спецчасть*) слідчого ізолятора.

## **В. Перший обвинувальний вирок та його скасування**

19. 16 грудня 1999 року Московський міський суд визнав заявника винним відповідно до пред'явленого обвинувачення, засудив його до дванадцяти років позбавлення волі та конфіскував майно заявника.

20. 15 червня 2000 року та в інші дати заявник і його адвокати оскаржували вирок.

21. 25 липня 2000 року Верховний суд Російської Федерації скасував вирок і скерував справу до суду першої інстанції на повторний розгляд. Він постановив таке:

«Визнаючи Моїсеєва винним у скоєнні злочину, передбаченого статтею 275 Кримінального кодексу (КК) РФ, суд (першої інстанції) зауважив, що в період із початку 1994 року до 3 липня 1998 року... (заявник) передав південнокорейській розвідці інформацію та документи, що містили державну таємницю. Суд (першої інстанції) надав лише загальний перелік інформації та документів..., не вказавши, коли і яку саме інформацію та документи передавав заявник. Оскільки інкриміновані діяння заявника були тривалими та охоплювали період з 1992-1993 років до липня 1998 року, упродовж якого сталися зміни в законодавстві Російської Федерації, то встановлення таких даних має істотне значення для справи.

Згідно з частиною 4 статті 29 Конституції... перелік відомостей, що становлять державну таємницю, визначає федеральний закон. Такий перелік було визначено федеральним законом «Про внесення змін і доповнень до Закону Російської Федерації «Про державну таємницю» від 6 жовтня 1997 року. Отже, попри вимоги Конституції РФ переліку відомостей, які становлять державну таємницю, до зазначеної дати не існувало. Оскільки в рішенні не було інформації про те, коли саме Моїсеєв передавав відомості та документи, було неможливо зробити правильний висновок про те, які саме з інкримінованих йому дій він скоював у період дії федерального закону, що вже містив перелік

відомостей, які становлять державну таємницю, та відповідав вимогам Конституції РФ.

Як випливає з матеріалів справи, ...експерти МЗС підготували висновок щодо визначення ступеня секретності інформації, яку передав заявник, керуючись Законом РФ «Про державну таємницю» від 21 липня 1993 року, Указом Президента РФ від 30 листопада 1995 року та Постановою Уряду РФ від 18 вересня 1992 року, проте експерт Головного розвідувального управління Генерального штабу Збройних сил РФ керувався Законом РФ «Про безпеку» від 5 березня 1992 року, Законом РФ «Про державну таємницю» від 21 липня 1993 року й Указом Президента РФ від 30 листопада 1995 року.

Утім варто зважати на те, що Закон РФ «Про державну таємницю» від 21 липня 1993 року, на який покликалися експерти, не містив переліку відомостей, що становлять державну таємницю. У статті 5 цього закону (у редакції від 21 липня 1993 року) наведено лише відомості, які можна кваліфікувати як державну таємницю. Висновки, надані експертами, підлягають повторному оцінюванню з огляду на подані вище застереження.

Беручи до уваги те, що *actus reus* (об'єктивна сторона) злочину, передбаченого статтею 275 КК РФ, охоплює вказані в ній дії, пов'язані з державною таємницею, суд (першої інстанції) мав встановити, які із зазначених в обвинувальному висновку відомостей і документів, що їх передав Моїсєєв, можна вважати, відповідно до вимог чинного на той момент закону, державною таємницею».

## С. Другий судовий процес

### 1. Суд під головуванням судді Губанової (*Gubanova*)

22. 5 вересня 2000 року Московський міський суд розпочав слухання справи заявника. До складу суду входили головуючий суддя пані Губанова та два народних засідателя.

23. Заявник звернувся до суду з клопотанням про звільнення його з-під варти. Того ж дня суд відхилив таке клопотання. Суд постановив, що запобіжний захід у вигляді тримання під вартою можна застосувати до особи, обвинуваченій у державній зраді, лише за єдиної підстави щодо небезпеки злочину, а тому підстав для звільнення заявника з-під варти немає.

24. 11 вересня 2000 року заявник клопотав перед судом про зміну застосованого до нього запобіжного заходу. У той же день суд відмовив у задоволенні клопотання, вказавши, що наявність лише однієї небезпеки злочину є достатньою підставою для тримання його в ув'язненні. 15 вересня 2000 року заявник оскаржив цю ухвалу у Верховному суді. Клопотання не було розглянуто. Як стверджував заявник, суддя Верховного суду Галіуллін (*Galiullin*) у листі від 14 березня 2001 до судді Єгорової, голови Московського міського суду, вказав на «відсутність підстав для оскарження ухвали суду». Копію листа Суду не надано, проте Уряд не оскаржував власне такого викладу заявника щодо змісту цього листа.

25. 12 вересня 2000 року одного з народних засідателів замінили на іншого запасного засідателя.

### *2. Слухання під головуванням судді Коваль (Koval)*

26. 24 або 29 листопада 2000 року виконувач обов'язків голови Московського міського суду наказав змінити склад суду, покликаючись на тривалу відсутність судді Губанової, пов'язану з її хворобою. Для розгляду справи він призначив суддю Коваль і двох нових народних засідателів.

27. Того ж дня заявник заявив відвід новому складу суду, назвавши такий склад незаконним, і звернувся з клопотанням щодо надання копій рішень, які офіційно санкціонують таку заміну, та документів, що підтверджують законність призначення нових народних засідателів, оскільки причин для заміни народних засідателів не було. 1 грудня 2000 року суддя Коваль відхилила скаргу, вказавши, що справу передано іншому судді за наказом виконувача обов'язків голови Міського суду і що для цього не потрібно ніякого процесуального рішення.

28. Заявник звернувся зі скаргою до Верховного суду. 14 березня 2001 року Верховний суд відмовив у задоволенні цієї скарги. Він встановив, що суддя Губанова дійсно перебувала на лікарняному в період з 15 листопада до 13 грудня 2000 року, а також у період з 18 грудня 2000 року до 18 січня 2001 року, а тому рішення про її заміну було законним й обґрунтованим. Верховний суд оминув питання призначення нових народних засідателів.

29. 1 грудня 2000 року заявник повторно подав клопотання щодо звільнення з-під варті, заявляючи про свою невинність. Міський суд відхилив клопотання, зауваживши, що запобіжний захід застосовано відповідно до закону і немає підстав для його зміни. Заявник звернувся зі скаргою до Верховного суду. Клопотання не було розглянуто.

30. 10 квітня 2001 року провадження було відкладено до 13 червня 2001 року для перекладу низки документів із корейської мови на російську. Заявник оскаржив перенесення засідання у зв'язку з тим, що це подовжує термін його перебування під вартою; міський суд відхилив цю скаргу. 6 червня 2001 року Верховний суд відмовив у задоволенні скарги щодо перенесення провадження як необґрунтованої.

### *3. Слухання під головуванням судді Медведєва (Medvedev)*

31. 10 липня 2001 року замінили весь склад суду, а справу передали на розгляд судді Медведєву і двом новим народним засідателям. Обґрунтування причин такої заміни не надано.

32. Заявник безуспішно оскаржував заміну складу суду.

33. 16 липня 2001 року заявник оскаржив відхилення його скарги до Верховного суду, який 26 вересня 2001 року також відхилив скаргу, визнавши її необґрунтованою.

#### 4. Слухання під головуванням судді Комарової (Komarova)

##### (а) Заміна головуючого судді та народних засідателів

34. 20 липня 2001 року голова Міського суду наказав судді Комаровій взяти справу до розгляду. Суддя Комарова та двоє нових народних засідателів А. А. і Н. А. замінили суддю Медведєва та народних засідателів. Обґрунтування цьому надано не було.

35. Заявник заявив відвід новому складу суду; того ж дня його клопотання про відвід було відхилено. Клопотання заявника щодо призначення запасного народного засідателя відповідно до статті 242 Кримінально-процесуального кодексу РФФСР також залишилося без задоволення.

36. 26 вересня 2001 року скаргу до Верховного суду було розглянуто і відхилено за спрощеною процедурою.

##### (б) Повторна заміна народних засідателів

37. 31 липня 2001 року народний засідатель А. А. вийшов із процесу у зв'язку зі сімейними обставинами, його замінили народним засідателем А. М.

38. Заявник безуспішно оскаржував таку заміну. 26 вересня 2001 року скаргу заявника відхилено Верховним судом за спрощеною процедурою.

##### (с) Подальші клопотання щодо звільнення з-під варти

39. 10, 20 і 31 липня 2001 року заявник подав ще три клопотання про звільнення з-під варти. У ті ж дні їх відхилив Московський міський суд. Щоразу суд зауважував, що запобіжний захід застосовано законно, а тому немає жодних підстав для його зміни або скасування.

40. 16 і 24 липня і на початку серпня 2001 року заявник звертався до Верховного суду зі скаргами на ці ухвали.

41. 26 вересня 2001 року Верховний суд розглянув усі три скарги й залишив без зміни ухвали міського суду.

##### (d) Визнання винним

42. 14 серпня 2001 року Московський міський суд визнав заявника винним у державній зраді у формі шпигунства за статтею 275 Кримінального кодексу Російської Федерації.

43. Що стосується *actus reus* злочину, то суд встановив, що під час перебування у тривалому дипломатичному відрядженні в Сеулі в 1992-1994 роках заявник дав згоду на неофіційну співпрацю з Агентством



планування національної безпеки (АПНБ) та відтак отримував за це регулярну платню. На виконання вказівок АПНБ у період із початку 1994 року до 3 липня 1998 року заявник зустрічався з агентом АПНБ паном С. щонайменше 80 разів і передав АПНБ такі документи, зібрані на прохання агентства:

«- секретну інформацію, що становила державну таємницю стосовно позиції і підходу Росії щодо дружніх відносин, дружби і співпраці з Корейською Народною Демократичною Республікою (КНДР), яку було викладено у двох проектах договору про основи дружніх відносин між двома державами: у вересні 1995 року – інформацію щодо проекту договору про основи дружніх відносин між РФ і КНДР, у вересні 1996 року – інформацію щодо проекту договору про дружбу і співпрацю між КНДР і РФ;

- восени 1997 року – секретні матеріали, що становили державну таємницю і містилися в оновленому звіті Відділу Кореї МЗС щодо військової співпраці між Росією та КНДР..., копію якого він особисто виготовив і до передачі зберігав у своєму службовому кабінеті;

- секретні відомості, що становили державну таємницю, в галузі військового співробітництва:

у листопаді 1994 року – інформацію щодо початку виконання міжурядової угоди, яка містилася в листі від 19 вересня 1994 року на ім'я посла РФ у КНДР;

у серпня 1994 року – інформацію щодо російської пропозиції розпочати закриті переговори у сфері військового співробітництва;

у травні 1995 року – інформацію щодо позиції Міністерства оборони РФ...

18 березня 1996 року – відомості у сфері політично значущих міжнародних відносин, що містилися у двох матеріалах від 14 березня 1996 року...

20 червня 1996 року – інформацію, отриману МЗС 11 червня 1996 року, про припинення дії російсько-північнокорейської угоди у сфері військової розвідки, яка надійшла від Посольства РФ до КНДР;

- інші відомості, що не становлять державної таємниці, шляхом передачі копій службових документів:

у 1994 році: копії документів про переговори заступників міністрів закордонних справ Росії і КНДР..., список дипломатів Посольства КНДР, звіт про перебіг подій у внутрішньополітичному житті КНДР...;

у 1995 році: копії... звіту Посольства РФ у Пхеньяні про політичну ситуацію в КНДР у 1994 році, звіту про ситуацію в КНДР після смерті Кім Ір Сена, списку дипломатів Посольства КНДР у Москві... списку російських громадян, які працюють у КНДР;

у 1996 році: копії довідника керівних кадрів КНДР за 1995 рік... проект прес-релізу за результатами візиту до Пхеньяна делегації Державної думи і список делегації...;

у 1997 році: копії довідника керівних кадрів КНДР за 1996 рік..., контракту між російським концерном «Індустрія» та комітетом КНДР із зовнішньоекономічних питань...;

у 1998 році: копії довідника керівних кадрів КНДР за 1997 рік..., оновленого звіту про ситуацію в КНДР..., звіту, підготовленого Посольством Російської

Федерації в КНДР, про ситуацію в КНДР, документа з інформацією про склад делегації, яка супроводжуватиме віце-прем'єр-міністра Уряду РФ під час його майбутнього візиту до Республіки Корея.

Окрім цього, у період із 5 січня 1994 року до 5 листопада 1996 року пан Моїсєєв усно передав південнокорейській розвідці щонайменше 35 повідомлень, які не становлять державної таємниці, щодо різних аспектів міждержавних відносин.

Отримавши в 1997 році від пана С. перелік такої інформації, яка становить інтерес для АПНБ, Моїсєєв виготовив і передав південнокорейській розвідці копії деяких службових документів, зокрема копії протоколів та угод про співпрацю між Росією і КНДР у різних сферах».

44. Суд встановив, що АПНБ виплатило заявникові винагороду в розмірі не менше ніж чотирнадцять тисяч доларів США.

45. Суд обґрунтував свої висновки, зокрема, показаннями самого заявника, отриманими одразу ж після його затримання, і свідченнями декількох свідків. Більшість свідків представлено у вирокі лише через їхні ініціали, тобто перші літери прізвищ, імен та по батькові. Щодо певних свідків вказували лише перші літери їхніх прізвищ.

46. Свідок «К. Г. Б.» (К. G. B.) заявив на досудовому слідстві, що практично всі документи, які підготовлено в Міністерстві закордонних справ і які стосувалися двосторонніх відносин Росії з іншими країнами та оцінки політичної й економічної ситуації в цих країнах, містять секретну інформацію, а розголос або передача такої інформації іншим державам – украй небажані. Суд зауважив, що 12 вересня 1990 року заявник, розпочинаючи свою роботу в Міністерстві закордонних справ, дав підписку про нерозголошення державної чи службової таємниці. У матеріалах досудового слідства свідки «М. А. І.» і «І. А. Т.» підтвердили, що заявник мав доступ до секретних матеріалів, які цікавили південнокорейців, і в колі експертів із корейського питання всі знали про роботу пана С. на розвідслужбу. Письмові свідчення згаданих свідків зачитували в ході судових слухань, а свідок «Т. Г. Д.» (T. G. D.) також робив аналогічні усні заяви в суді. І свідок «І. А. Т.», і свідок «Т. Г. Д.» стверджували, що південнокорейці були добре поінформовані про те, чого вони насправді не повинні були знати.

47. Далі суд зауважив, що за інформацією Служби зовнішньої розвідки Російської Федерації (СЗР РФ) та Головного розвідувального управління Генерального штабу (ГРУ ГШ ЗС РФ), під час роботи в Сеулі в період з червня 1992 року до лютого 1994 року заявник підтримував контакти зі співробітниками корейських розвідслужб і безперешкодно обговорював секретні питання у відкритих (людних) місцях. У 1996 року з'ясувалося, що південнокорейська розвідка регулярно отримувала секретну інформацію, до якої мав доступ заявник, а також те, що заявник підтримував особисті контакти з паном С. задля отримання винагороди. Свідок «М.», співробітник Федеральної служби безпеки, заявив на судовому засіданні, що в січні

1996 року він зустрічався із заявником та інформував його про те, що пан С. є офіційним представником АПНБ у Москві. Заявник визнав, що він знав про цей факт.

48. Покликаючись на лист Управління контррозвідувальних операцій ФСБ РФ (УКРО ФСБ РФ) від 9 липня 1998 року, суд встановив, що в лютому 1997 року Служба зовнішньої розвідки передала ФСБ копії «проекту наказу з організації роботи резидентури АПНБ у Москві в 1997 році» і «особистої агентурної справи» заявника, з якої випливало, що АПНБ завербувало заявника під час його перебування в Південній Кореї і включило його до своєї актуальної агентурної мережі.

49. Суд спирався на висновки експертів, у яких було встановлено, що інформація, яку передав заявник, становила державну таємницю. Він постановив таке:

«Суд погоджується з висновками експертів через те, що такі висновки підготували компетентні люди з дотриманням кримінально-процесуальних норм та вони є науково аргументовані. З огляду на висновки експертів, у розголошеній інформації розкрито зміст російської міжнародної політики, угод щодо взаємодії з іноземними державами в галузі військового співробітництва та військової розвідки, а також у ній містяться політично значущі відомості.

Доводи підсудного та його адвокатів щодо некомпетентності експертів не можна вважати обґрунтованими, оскільки експертні дослідження проводила комісія, до складу якої входили експерти, яких обрав заявник та його захист; за їхнім клопотанням у ході судового розгляду брали участь експерти, які на досудовому слідстві були в складі експертної комісії і (в суді) надали письмові висновки та роз'яснення...».

50. Зрештою суд відхилив аргументи заявника про те, що він не може нести відповідальності за розголошення державної таємниці, позаяк до внесення змін у Закон «Про державну таємницю» від 6 жовтня 1997 року не було переліку відомостей, що становлять державну таємницю:

«Відповідно до статті 2 Закону «Про державну таємницю» від 6 жовтня 1997 року перелік відомостей, що становлять державну таємницю, – це сукупність відомостей за категоріями, які можна кваліфікувати як державну таємницю... Необхідність включення цього визначення до понятійного апарату (закону) обумовлена потребою узгодити його первісний текст із Конституцією РФ. Оскільки самі відомості, що становлять державну таємницю, не можна відкрито помістити в текст закону, було обрано підхід, за яким під переліком розуміють сукупність доволі загальних категорій відомостей, наведених у статті 5 нового Закону (тобто Закону від 06 жовтня 1997 року).

Отже, передбачені статтею 5 Закону «Про державну таємницю» у редакціях 1993 і 1997 років норми мають лише незначну термінологічну невідповідність. І це жодним чином не може означати, що до 6 жовтня 1997 року не було правових механізмів протидії посяганням на основі конституційного ладу та безпеку Росії як держави.

Так само немає доводів стосовно того, що *actus reus* злочину, передбаченого статтею 275 КК РФ, охоплює лише вказані в ній дії, пов'язані з обумовленою законом державною таємницею. Об'єктом шпигунства можуть бути відомості, що становлять державну таємницю, а також й інші відомості, які збирають або передають на запит іноземної розвідки для використання на шкоду зовнішній безпеці РФ...».

51. З огляду на відсутність у заявника в минулому кримінальної відповідальності, а також через його вік, стан здоров'я, тривале перебування в слідчому ізоляторі, позитивні характеристики з місця роботи й відсутність обставин, які обтяжують покарання, суд застосував положення про «виняткові обставини», які передбачено в статті 64 Кримінально-процесуального кодексу, і засудив його до терміну позбавлення волі, що є меншим, аніж це передбачено санкцією відповідної статті, а саме – до чотирьох років і шести місяців позбавлення волі в колонії суворого режиму, з урахуванням строку тримання під вартою з 4 липня 1998 року та з конфіскацією майна заявника.

52. 26 грудня 2001 року та в інші дати заявник і три його адвокати подавали до Верховного суду скарги щодо факту засудження. Вони стверджували про порушення прав заявника, гарантованих Конституцією РФ та різними статтями Конвенції. Порушені в скаргах питання за своєю суттю такі ж, що й порушені перед цим Судом.

53. 9 січня 2002 року Верховний суд залишив вирок без змін. Суд відхилив аргументи захисту та встановив, що дії суду першої інстанції і слідчих упродовж усього ходу проваджень повною мірою узгоджувалися з внутрішнім і міжнародним правом. Порушень закону, які давали можливість вважати вирок необґрунтованим або незаконним, не виявлено. Верховний суд дослівно повторив аргументацію міського суду щодо кримінальної відповідальності за розголошення державної таємниці.

## **Д. Умови тримання під вартою та переміщення**

### *1. Умови тримання під вартою*

54. З 4 липня 1998 року до 25 січня 2002 року заявника тримали в слідчому ізоляторі «Лефортово», що перебував у віданні Федеральної служби безпеки.

55. За твердженням Уряду, заявника утримували в двомісній камері, площею 8,2 кв. м. У камері було опалення, обов'язкова вентиляція, вікно, яке можна відчиняти, меблі, холодильник, телевізор, раковина та унітаз. У заявника було окреме спальне місце й постільні речі. Відповідно до встановлених норм тричі на день він отримував їжу. Заявникові видали столове приладдя, предмети особистої гігієни, а

також книги й журнали з бібліотеки. Одну годину на день він мав можливість виходити на прогулянку.

56. У поданні заявника зазначено, що камеру, площею 8,2 кв. м, було призначено на трьох, і в ній було три двоярусних ліжка, прикріплених до бетонної підлоги та стін. Він перебував у камері ще з двома ув'язненими в лютому і березні 2000 року, а потім із 19 вересня 2000 року до 15 січня 2001 року. З меблів у камері було два невеликих столика і відкрита полиця, яку ув'язнені іронічно називали «телевізором», оскільки було видно всі речі, які на ній лежали. Всупереч твердженням Уряду в камері не було ані холодильника, ані телевізора.

57. Розташований у кутку камери унітаз не мав зливної системи, і ув'язнені були змушені набирати у відро воду з раковини, аби змити нечистоти. Туалет не був відокремлений від житлової зони; заявник був змушений користуватися туалетом і накладати гемороїдальну мазь у присутності співкамерників й охоронців, які наглядали за ними через дверний отвір. Ув'язнені самі прибирали камеру. Ні віника, ні совка або мийного засобу їм не видавали. Час від часу вони отримували 100 г каустичної соди для дезінфекції туалету. Раз на тиждень заявник міг користуватися душем й отримував 50 г господарського мила для миття.

58. Камеру слабо освітлювали дві лампочки по 40-60 вт кожна, які прикріпили до стелі й захистили металевими ґратами та непрозорим склом. Штучного освітлення ніколи не вимикали. У віконній рамі також було вставлено матове скло. Прогулянкові дворики було розташовано на даху установи, а їхня площа становила близько 10 кв. м. Зовнішні стіни були висотою під три метри, і на небо можна було дивитися крізь металеві ґрати та сітку.

59. 5 грудня 2001 року заявник звернувся до Лефортовського районного суду м. Москви зі скаргою на загальні умови тримання, недостатню медичну допомогу, погане харчування та відсутність у камері можливостей для усамітнення. Цього ж дня до нього завітали начальник ізолятора та начальник медчастини й запитали про причини подання такої скарги. Начальник ізолятора мав на руках надруковану копію скарги заявника, яку було первісно написано від руки і яку ніколи не скеровували на адресу адміністрації ізолятора.

60. 17 грудня 2001 року Лефортовський районний суд запропонував заявникові вказати орган, на який він скаржитися, і заплатити до 27 грудня 2001 року судове мито. Заявник отримав цю ухвалу лише 27 грудня 2001 року. У цей же день суд відхилив скаргу заявника у зв'язку з невиконанням приписів від 17 грудня 2001 року. Копію цієї ухвали заявникові вручили 8 січня 2002 року, а наступного дня його вирок набув законної сили.

2. *Умови транспортування з ізолятора «Лефортово» до Московського міського суду і назад*

61. Заявника перевозили зі слідчого ізолятора до суду і назад понад 150 разів.

62. Тюремні фургони, у яких перевозили заявника, мали пасажирський відсік, довжиною 3,8 м, шириною 2,35 м та висотою 1,6 м. Цей відсік було розділено на два багатомісні відділення, кожен із яких розраховано на дванадцятьох в'язнів, і на одне одномісне відділення. Ці відділення обладнано твердими лавками. У пасажирському відсіку цього фургона, крім відділень для ув'язнених, був прохід, шириною 1,5 м, для двох правоохоронців. За твердженням Уряду, заявника помістили в одномісне відділення на підставі письмової вимоги адміністрації ізолятора з тим, щоб запобігти його спілкуванню з іншими ув'язненими (Суду не надано копії такої вимоги). Проте за словами заявника, його зазвичай тримали в багатомісному відділенні, де перебувало до вісімнадцяти ув'язнених, які були змушені стояти або сидіти один в одного на колінах. Навіть коли його помістили в крихітне одномісне відділення, він там перебував разом з іншою людиною, і вони були змушені по черзі сидіти один в одного на колінах. Заявника ніколи не транспортували самого, його не можна було ізолювати від інших людей через надмірну переповненість цього фургона.

63. Уряд стверджував, що живлення обігрівачів та внутрішнього освітлення в тюремному фургоні працює від двигуна. У фургонах була природна вентиляція через аварійні люки, а також існували додаткові люки з регульованим потоком повітря. Пасажирський відсік прибирали та дезінфікували щодня. Заявник наполягав, що природного притоку повітря через аварійні люки було недостатньо, тому влітку було дуже душно. Навіть більше – оскільки люки було розташовано в проході для охоронців, то процес відчинення і зачинення люків залежав від бажання самих охоронців. Узимку в умовах вимкненого двигуна опалення не було, і на пунктах збору ув'язнені були змушені годинами сидіти під замком у таких дуже холодних фургонах. Підлога відсіку була надзвичайно брудна та вкрита недопалками, рештками їжі й упакування, пластиковими пляшками й пакетами із сечею; користуватися туалетом під час транспортування було неможливо.

64. За твердженням Уряду, час у дорозі від ізолятора «Лефортово» до Московського міського суду і назад не перевищував тридцяти хвилин. Заявник зазначав, що для участі в судових засіданнях його зазвичай вивозили зі слідчого ізолятора рано вранці, а назад повертали не раніше ніж через десять-п'ятнадцять годин. Тривалість у дорозі від Московського міського суду до ізолятора «Лефортово» значно перевищувала тридцять хвилин, оскільки дорогою фургон заїжджав або до ізолятора «Матроська тиша», або до ізолятора «Бутирка», які

були пунктами збору ув'язнених. Унаслідок цього час у дорозі займав від трьох до восьми годин. Для прикладу, заявник надав таку інформацію: 26 грудня 2000 року час у дорозі від суду до ізолятора «Лефортово» становив 3 год. 10 хв., 11 січня 2001 року – 4 год. 30 хв., 17 січня 2001 року – 4 год. 15 хв., 5 лютого 2001 року – 3 год. 20 хв., 27 липня 2001 року – 3 год. 30 хв. (до суду) і 4 год. 20 хв. від суду, 30 липня 2001 року – 4 год. 50 хв., 3 серпня 2001 року – 5 год. 20 хв., 9 серпня 2001 року – 5 год. 50 хв. (до 1.10 ночі наступного дня).

65. У скарзі від 25 грудня 2000 року до Генеральної прокуратури заявник так описував умови свого перевезення (повторно скеровано 25 січня 2001 року):

«22 грудня 2000 року, виїхавши з будівлі Московського міського суду близько 17 години, я потрапив до слідчого ізолятора ФСБ (Лефортово) о 1 год. 15 хв. наступного дня, тобто через 8 годин. Увесь цей час мене тримали в неопалюваному фургоні для перевезення ув'язнених за температури повітря близько 10 градусів морозу, без будь-якої їжі і води та без надання можливості скористатися туалетом. У кожному відділенні фургона було до 18 осіб: люди були змушені стояти або сидіти один в одного на колінах. Внаслідок такої «подорожі» у мене з'явилися симптоми застуди, загострився гастродуоденіт, з'явилися головні болі та інші симптоми, пов'язані з тривалим сидінням на холодних лавках у морозну погоду. Така ситуація повторювалася не один раз: 19 грудня 2000 року, наприклад, ми виїхали з будівлі Московського міського суду приблизно о 21 годині 30 хвилин, незважаючи на те, що судові засідання завершилося близько 17.00 год. Ми прибули до слідчого ізолятора приблизно о 23 годині.... Аналогічні випадки ставалися і після цього: замість 10-15 хвилин стандартної поїздки доставка в ізолятор, як правило, займала від 3 до 8 годин».

66. 28 квітня 2001 року командир міліцейського конвойного полку відповів заявникові, що на неназваного офіцера полку, який порушив встановлені правила, накладено дисциплінарне стягнення.

67. 13 лютого 2001 року заявник безуспішно намагався поскаржитися адміністрації слідчого ізолятора на умови перевезення. На аналогічну скаргу до Генеральної прокуратури, скеровану 13 серпня 2001 року, Управління внутрішніх справ м. Москви надало відповідь 23 листопада 2001 року:

«Затримки під час перевезення викликані об'єктивними причинами. Вжито заходів щодо недопущення ситуацій такого характеру в майбутньому».

68. У серпні 2001 року заявник поскаржився судді, який вів справу, на нелюдські і такі, що принижують гідність, умови перевезення. Його заяву внесли до протоколу судового засідання, а суддя пообіцяла зв'язатися з відповідними інстанціями для поліпшення ситуації.

69. У своїй скарзі до Лефортовського районного суду від 5 грудня 2001 року заявник також наголошував на жаклих умовах перевезення до слідчого ізолятора і назад (див. вище пункт 59).

### 3. Умови тримання в будівлі Московського міського суду

70. У дні судових засідань заявника тримали в конвойних камерах Московського міського суду. Більше ніж десять разів – 7 і 21 вересня, 1, 15, 20 і 23 листопада, 5 і 19 грудня 2000 року, 11 і 29 січня, 1 лютого, 5 і 21 березня 2001 року заявника доправляли до будівлі суду, а судових засідань не було, але його тримали в конвойній камері весь день.

71. За твердженням Уряду, конвойні камери мають стандартні розміри: довжина – 1,95 м, ширина – 1 м і висота – 3,1 м, а заявника утримували самого, аби запобігти його спілкуванню з іншими ув'язненими. Заявник стверджував, що площа конвойної камери становить один квадратний метр, а тому її називають «кам'яним стаканом» («каменный стакан»), оскільки підлога й стіни вкриті абразивним бетонним наповнювачем, а її висота майже вдвічі перевищує довжину й ширину. Його ніколи не залишали в конвойній камері одного, а іноді він перебував у ній разом з ув'язненим, який хворів на туберкульоз.

72. Уряд зауважив, що конвойні камери обладнано вбудованою в підлогу лавкою, обов'язковою вентиляцією, обігрівом, освітленням і металевими дверима з вічком. У холодну пору року середня температура всередині становила 22 градуси. У камерах щодня прибирали, і раз на тиждень їх дезінфікували. У конвойних приміщеннях є туалет, яким ув'язнені можуть вільно користуватися.

Заявник стверджував, що на вбудованій у підлогу лавці ледь могли поміститися дві людини, третя була змушена стояти. Камеру освітлювала маленька лампа, захована за металевими ґратами, яка не забезпечувала достатнього освітлення для читання. Підлога та лавка були брудні, вкриті недопалками, рештками їжі та розірваним папером. У камері не було вікон, і єдиним отвором було вічко в дверях. Не було обігріву та обов'язкової вентиляції, повітря було важким від тютюнового диму ув'язнених, які курили в камері, і правоохоронців, що курили зовні. Відвідувати туалет можна було два-три рази на день з дозволу конвойного; викликати конвойного з камери було неможливо. У конвойній камері заявник ніколи не отримував ніяких харчів (гарячої їжі або сухого пайку).

### Е. Обмеження на побачення з родиною

73. Заявник не бачився з рідними з 3 липня 1998 року до 9 квітня 1999 року.

74. 25 січня 1999 року дружина заявника звернулася до слідчого з проханням дозволити побачення з чоловіком. 10 лютого 1999 року її прохання відхилили з посиланням на характер справи заявника і



тяжкість обвинувачення проти нього. Слідчий вважав побачення «недоцільним».

75. 22 лютого 1999 року заявник звернувся до слідчого з проханням про побачення з дружиною. Чотири дні по тому йому відмовили, мотивуючи своє рішення тим, що побачення «наразі недоцільне».

76. 10 березня 1999 року дружина заявника звернулася зі скаргою до Генеральної прокуратури на рішення слідчого. У листі від 30 березня 1999 року Головна військова прокуратура відповіла, що в питаннях щодо побачень із рідними слідчий діє цілковито на свій розсуд і в цьому випадку його дії не вийшли за межі повноважень.

77. 18 березня 1999 року заявник надіслав скаргу до Головної військової прокуратури. Він, зокрема, зазначив, що не бачив своїх рідних більше ніж вісім місяців і що слідчий обіцяв йому дозволити побачення, якщо він відкличе свою скаргу до суду на незаконність тримання його під вартою. 2 квітня 1999 року прокуратура відповіла, що вона звернулася до Слідчого управління ФСБ із проханням «вирішити питання» щодо організації побачення.

78. 5 квітня 1999 року заявник звернувся з проханням дозволити побачення з дочкою і дружиною. Дозвіл надали лише на побачення з дочкою, і 9 квітня 1999 року дочка зрештою зустрілася із заявником.

79. 11 травня 1999 року заявник звернувся з проханням дозволити побачення з дружиною. 24 травня 1999 року його дружині дозволили побачення з ним.

80. Надалі побачення з рідними заявникові дозволяли не частіше ніж два рази на місяць, кожного разу тривалість такого побачення не перевищувала години. Під час цих побачень заявника відокремлювали від родини скляною перегородкою, а спілкування з рідними відбувалося за допомогою внутрішнього телефону. Водночас під час такого спілкування був присутній наглядач.

81. Заявник не мав побачень із рідними з 3 березня до 5 вересня 2000 року.

82. 25 липня 2001 року дочка заявника звернулася з проханням про побачення з батьком. Їй відмовили, оскільки 9 червня 2001 року вона вже приходила до нього на побачення разом із матір'ю, що порахували як два побачення, тоді як за законом допускається лише два побачення з рідними на місяць.

83. 26 липня 2001 року дружина оскаржила цю відмову в Московському міському суді і Генеральній прокуратурі, вказуючи *inter alia* на порушення статті 8 Конвенції. Через тиждень вона отримала дозвіл на побачення із заявником.

84. У період із 7 грудня 2001 року до 10 січня 2002 року побачень не дозволяли.

## **Ф. Спілкування з адвокатами та підготовка захисту**

### *1. Обмеження на спілкування з адвокатами*

85. Під час усіх проваджень адвокати заявника могли зустрічатися з ним тільки на підставі одноразових дозволів. На стадії досудового слідства дозволи видавали слідчі Федеральної служби безпеки, а під час судового процесу – суддя.

86. 26 квітня і 4 травня 2000 року пані Москаленко, одна з групи адвокатів заявника, звернулася до Верховного суду Російської Федерації з проханням надати дозвіл на необмежену кількість зустрічей із заявником. В обох випадках реєстратор давав їй дозвіл лише на «(одну) зустріч». Однак, йдучи назустріч вимогам пані Москаленко, реєстратор в обох випадках виправив слова, перетворивши форму однини в множину.

87. 26 квітня 2000 року працівники ізолятора «Лефортово» визнали виданий Верховним судом документ одноразовим дозволом, оскільки він містив рукописні виправлення, на місцях яких спершу було вказано «одну зустріч».

88. 5 травня 2000 року пані Москаленко намагалася подати письмову заяву начальникові ізолятора «Лефортово» з проханням дозволити побачення із заявником без будь-яких обмежень. Працівники ізолятора відмовилися прийняти її заяву та повідомили, що начальник ізолятора не зможе прийняти й саму пані Москаленко.

89. Згодом заступник начальника ізолятора «Лефортово» прийшов до виконувача обов'язків директора Юридичної консультації № 10, у якій працювала пані Москаленко, і почав звинувачувати пані Москаленко в підробці дозволу на зустріч із заявником; до того ж погрожував порушити кримінальну справу проти неї. Пані Москаленко відкинула всі ці звинувачення.

90. 1 червня 2000 року Верховний суд видав пані Москаленко надрукований дозвіл на «(багаторазові) зустрічі» із заявником. За твердженням Уряду, 23 травня 2001 року пані Москаленко не дозволили зустрітися із заявником, позаяк вона не надала ордера юридичної консультації на захист інтересів заявника.

91. 21 серпня, 12 вересня і 17 жовтня 2001 року пані Костроміна, одна з групи адвокатів заявника, безуспішно зверталася до суду першої інстанції з проханням про отримання багаторазового дозволу на зустрічі із заявником.

92. 25 жовтня 2001 року Конституційний Суд постановив, що пункт 15 статті 16 Закону «Про тримання під вартою», який дозволяв органам влади вимагати, аби зустріч ув'язненого з адвокатом санкціонував слідчий або суд, не відповідає конституційному праву на юридичну допомогу в кримінальних справах у тому сенсі, що ставить

реалізацію права на захист в залежність від дискреційного рішення органу, у провадженні якого перебуває справа (Постанова № 14-Р).

93. 10 січня 2002 року після того, як вирок набрав чинності, пані Костроміна отримала дозвіл на необмежену кількість зустрічей із заявником.

#### *2. Обмеження на доступ до матеріалів справи та записів*

94. Під час досудового слідства обвинувальний висновок зберігався у спецчастині слідчого ізолятора. Заявник мав доступ до нього за письмовим дозволом адміністрації. Після початку судових слухань його адвокати отримали можливість ознайомитися з обвинувальним висновком у спеціальній канцелярії Московського міського суду.

95. Будь-який обмін документами між заявником і його адвокатами був можливий лише через адміністрацію слідчого ізолятора і за її письмового дозволу. Перш ніж передати документи, адміністрація ретельно вивчала їх.

96. Під час судового розгляду заявник міг робити нотатки лише в спеціальних зошитах, які зберігалися разом з обвинувальним висновком у спеціальній канцелярії Міського суду. Ті ж вимоги висували й до адвокатів заявника, яким наказали зберігати всі пов'язані зі справою документи, записи та копії клопотань у спеціальній канцелярії.

97. За словами заявника, якимось його прикували за руку до столу або стільця, коли він знайомився зі справою в будівлі Московського міського суду після завершення судового засідання. Він був змушений сидіти в незручній позі, і через деякий час його прикута рука почала німіти. Крім того, коли його прикували за праву руку, він не міг користуватися ручкою і робити нотатки. Час, відведений на ознайомлення зі справою, залежав від наглядачів. Уряд стверджував, що наручники на заявника надягали лише під час прямування на судові засідання і повернення назад.

98. 29 жовтня 2001 року заявник звернувся до Московського міського суду зі скаргою на неналежні умови підготовки захисту. Скарга залишилася без відповіді.

## II. ВІДПОВІДНЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО ТА ПРАКТИКА

### **A. Відповідне кримінальне законодавство**

99. Кримінальний кодекс Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки від 27 жовтня 1960 року (діяв до 31 грудня 1996 року) передбачав таке:

**Стаття 64. Зрада Батьківщини**

«(а) Зрада, тобто діяння, яке умисно вчинив громадянин СРСР на шкоду державній незалежності, територіальній недоторканності або військовій могутності СРСР, зокрема перехід на бік ворога, шпигунство, передача державної або військової таємниці іноземній державі,... карається позбавленням волі на термін від десяти до п'ятнадцяти років із конфіскацією майна або смертною карою з конфіскацією майна...».

**Стаття 65. Шпигунство**

«Передача, а також викрадення або збирання з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їхній агентурі відомостей, що становлять державну чи військову таємницю, а також передача або збирання за завданням іноземної розвідки інших відомостей для використання їх на шкоду інтересам СРСР, якщо шпигунство здійснили іноземець чи особа без громадянства, карається позбавленням волі на термін від семи до п'ятнадцяти років із конфіскацією майна або смертною карою з конфіскацією майна».

100. Кримінальний кодекс Російської Федерації від 13 червня 1996 року (набув чинності з 1 січня 1997 року) передбачає таке:

**Стаття 275. Державна зрада**

«Державна зрада, тобто шпигунство, розголошення державної таємниці або інше надання допомоги іноземній державі, іноземній організації або їхнім представникам у проведенні підривної діяльності на шкоду зовнішній безпеці Російської Федерації, яку вчинив громадянин Російської Федерації, карається позбавленням волі на термін від дванадцяти до двадцяти років із конфіскацією майна...».

**Стаття 276. Шпигунство**

«Передача, а також збирання, викрадення або зберігання з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їхнім представникам відомостей, що становлять державну чи військову таємницю, а також передача або збирання за завданням іноземної розвідки інших відомостей для використання їх на шкоду зовнішній безпеці РФ, якщо шпигунство здійснили іноземець або особа без громадянства, карається позбавленням волі на термін від десяти до двадцяти років позбавлення волі».

**В. Державна таємниця**

101. У Конституції від 12 грудня 1993 року передбачено:

**Стаття 15**

«3. Закони підлягають офіційному опублікуванню. Неопублікованих законів не застосовують. Будь-які нормативні правові акти, що стосуються прав, свобод й обов'язків людини та громадянина, не можуть бути застосовані, якщо їх офіційно не опублікували й вони залишилися недоступними широкому загалу».

### Стаття 29

«4. Кожен має право вільно шукати, отримувати, передавати, відтворювати і поширювати інформацію будь-яким законним способом. Перелік відомостей, що становлять державну таємницю, визначається федеральним законом».

102. 21 вересня 1993 року було ухвалено Закон «Про державну таємницю» (Закон № 5485-1). У статті 5 зазначено таке:

«Відомості, які можна кваліфікувати як державну таємницю:

...

(2) відомості в галузі економіки, науки й техніки...

(3) відомості в галузі зовнішньої політики та економіки:

(інформація) про зовнішньополітичну... діяльність Російської Федерації, передчасне поширення якої може завдати шкоди її інтересам...».

103. У статті 9 наведено порядок віднесення відомостей до державної таємниці. На керівників органів державної влади покладено повноваження щодо віднесення відомостей до державної таємниці. Цей закон не містить переліку таких посадових осіб, яких повинен затверджувати президент. Президент також має затвердити перелік відомостей, які становлять державну таємницю, та який підлягав офіційному оприлюдненню.

104. 16 березня, 26 та 27 жовтня 1995 року Державна дума, зауважуючи, що відсутність переліку відомостей, що становлять державну таємницю, «позбавляє правоохоронні органи правової бази для виконання своїх обов'язків щодо захисту безпеки держави, суспільства й особистості», постійно зверталася до Уряду з проханням підготувати для схвалення з боку президента проект указу з переліком відомостей, що належать до державної таємниці.

105. 30 листопада 1995 року президент підписав Указ № 1203 «Про затвердження переліку відомостей, що належать до державної таємниці». У пунктах 23-30 цього переліку перераховано приналежні до державної таємниці відомості у сферах зовнішньої політики і торгівлі та визначено повноваження Міністерства закордонних справ, Міністерства оборони, Міністерства зовнішніх економічних зв'язків, Служби зовнішньої розвідки й інших органів щодо зарахування таких відомостей до державної таємниці.

106. 20 грудня 1995 року Конституційний Суд розглянув відповідність Закону «Про державну таємницю» Конституції і постановив таке:

«4... Держава має право кваліфікувати як державну таємницю ту чи іншу інформацію у сфері військової, економічної та інших видів діяльності, поширення якої може завдати шкоди національній обороні та безпеці держави. У зв'язку з цим у частині 4 статті 29 Конституції передбачено, що перелік відомостей, що становлять державну таємницю, визначається федеральним законом. Держава має право також визначати засоби й способи охорони

державної таємниці, зокрема встановлювати кримінальну відповідальність за її розголошення й передачу іноземній державі.

Утім, у контексті зазначеної вище конституційної норми кримінальна відповідальність за розголошення державної таємниці іноземній державі є правочинною лише за умови, що перелік відомостей, що становлять державну таємницю, міститься в офіційно опублікованому для широкого загалу федеральному законі. Відповідно до частини 3 статті 15 Конституції жодне правозастосовне рішення, зокрема вирок суду, не може ґрунтуватися на неопублікованому нормативно-правовому акті.

Реалізацію вимог частини 4 статті 29 Конституції забезпечує Закон від 21 липня 1993 року «Про державну таємницю», у якому наведено визначення державної таємниці та вказано відомості, що становлять державну таємницю.

Таким чином, встановлення кримінальної відповідальності за розголошення державної або військової таємниці іноземній державі не суперечить частині 3 статті 15, частині 4 статті 29, частині 3 статті 55 Конституції».

107. 6 жовтня 1997 року ухвалено Федеральний закон (№131-ФЗ), який вніс зміни до Закону «Про державну таємницю». Статтю 5 Закону «Про державну таємницю» було змінено таким чином:

«Державною таємницею є: ...

(3) відомості у сферах зовнішньої політики та торгівлі...».

У зміненій статті 5 перераховано відомості, що становлять державну таємницю.

108. 17 квітня 2000 року Верховний суд, розглянувши протест прокурора на виправдувальний вирок панові Нікітіну на підставі звинувачень за статтею 275 і частиною першою статті 283 Кримінального кодексу (справа № 78-000-29), залишив виправдувальний вирок без змін, вказавши таке:

«Виправдовуючи пана Нікітіна за відсутністю в його діях складу злочину, суд (першої інстанції) керувався тим, що в період з 12 грудня 1993 року до 30 листопада 1995 року не було законодавчо закріплених відомостей, які становлять державну таємницю...

Згідно з частиною 4 статті 29 Конституції РФ... перелік відомостей, що становлять державну таємницю, визначається федеральним законом. Такий перелік було визначено федеральним законом «Про внесення змін і доповнень до Закону «Про державну таємницю» від 6 жовтня 1997 року. З огляду на те, що в той період, коли пан Нікітін вчинив свої дії (у 1995 році), не існувало переліку відомостей, які становлять державну таємницю, що відповідало вимогам Конституції, а тому... зібрані і... розголошені відомості не можна вважати такими, що становили державну таємницю. Оскільки *actus reus* злочинів, передбачених статтями 275 і 283 Кримінального кодексу, охоплює зазначені в них дії, які пов'язані з державною таємницею, ті ж дії з іншими відомостями не можна вважати державною зрадою і розголошенням державної таємниці...

Закон «Про державну таємницю» (у редакції 1993 року) не міг бути застосований до пана Нікітіна, оскільки в ньому не було переліку відомостей, що становлять державну таємницю, а у статті 5 зазначеного вище закону

йшлося лише про відомості, які можна зарахувати до державної таємниці. Утім, у частині 4 статті 29 Конституції РФ містилася вимога про встановлення зазначеного переліку федеральним законом. Оскільки в статті 5 Закону «Про державну таємницю» від 21 липня 1993 року і в частині 4 статті 29 Конституції йдеться про різні об'єкти, суд не може погодитися із доводами, наведеними в скарзі, про наявність у цих положеннях лише змістовної невідповідності...».

### **С. Призначення суддів та зміна складу суду**

109. У статті 21 Закону «Про державну таємницю» і статті 2 Закону «Про додаткові гарантії соціального захисту суддів і працівників апаратів судів Російської Федерації» передбачено, що судді, у яких є допуск до державної таємниці, мають право на додаткові фінансові виплати. Рівень та сума таких додаткових виплат залежать від рівня допуску до секретної інформації. Уряду та іншим державним органам, як-от Міністерству юстиції, надано повноваження щодо встановлення розміру сум таких додаткових виплат.

110. У Кримінально-процесуальному кодексі РФ передбачено:

#### **Стаття 241. Незмінність складу суду під час розгляду справи**

«Кожна справа підлягає розгляду в одному і тому ж складі суддів. Якщо хто-небудь із суддів *не має змоги* продовжувати брати участь у провадженнях, його змінює інший суддя і розгляд справи розпочинається спочатку, за винятком випадків, передбачених статтею 242 цього Кодексу.

#### **Стаття 242. Запасний народний засідатель**

«У справі, що вимагає тривалого часу для розгляду, може бути викликаний запасний народний засідатель. Із самого початку розгляду справи запасний народний засідатель присутній у залі судового засідання і в разі вибуття народного засідателя замінює його. Якщо запасний народний засідатель, який посів місце вибулого, не вимагає відновлення судових проваджень, розгляд справи можна продовжувати далі».

111. У Законі «Про судоустрій» (закон РФ від 8 липня 1981 року) зазначено, що голова суду може призначати головуючих суддів і розподіляти обов'язки між суддями (ч. 1 статті 26 і ч. 4 та ч. 11 статті 37). У Законі передбачено, що під час здійснення правосуддя народні засідателі користуються тими ж правами, що й професійні судді (стаття 11).

112. У Законі «Про статус суддів» (закон № 3132-І від 26 червня 1992 року) передбачено:

#### **Стаття 6.2.**

##### **Повноваження голів та заступників голів судів**

«1. Голова суду, який одночасно виконує повноваження судді відповідного суду, а також процесуальні повноваження, встановлені для голови суду

федеральними конституційними законами і федеральними законами, здійснює такі функції:

(1) організовує роботу суду;

...

(3) розподіляє обов'язки між заступниками голови, а також – у порядку, встановленому федеральним законом, – між суддями».

#### **D. Тримання під вартою та строки судового розгляду**

113. У Конституції зазначено, що для взяття обвинуваченого під варту або продовження строку його тримання під вартою необхідно ухвалити відповідне судове рішення (стаття 22). У розглянутому періоді рішення про попереднє ув'язнення могли приймати або прокурор, або суд (статті 11, 89 та 96 Кримінально-процесуального кодексу РРФСР – «КПК»).

114. До 14 березня 2001 року запобіжний захід у вигляді взяття під варту до судового процесу застосовували у справах про злочини, за які передбачено покарання у вигляді позбавлення волі терміном щонайменше на один рік (стаття 96 КПК). Поправки, внесені 14 березня 2001 року, скасували положення, яке дозволяло взяти під варту обвинувачених із мотивів лише єдиної небезпеки скоєного ними злочину.

115. Після арешту підозрюваного можна було взяти під варту «на час слідства» спочатку на два місяці (стаття 97 КПК). Подальша можливість подовження терміну його ув'язнення залежала від прокурора за висхідною юрисдикцією.

116. Після закінчення слідства, отримання обвинуваченим обвинувального висновку та завершення ознайомлення з матеріалами справи справу передавали до суду. З цієї дати обвинуваченого тримали під вартою «до суду» (або «в очікуванні судового розгляду»). До 14 березня 2001 року Кримінально-процесуальний кодекс не містив термінів тримання під вартою «в очікуванні судового розгляду». 14 березня 2001 року було додано нову статтю 239-1, у якій передбачено, що строк тримання під вартою «під час судового розгляду» не може, як правило, перевищувати шести місяців від дати отримання справи судом.

#### **E. Побачення і листування**

117. У Законі «Про тримання під вартою» (Федеральний закон № 103-ФЗ від 15 липня 1995 року «Про тримання під вартою підозрюваних та обвинувачених у скоєнні злочинів») передбачено таке:



**Стаття 16. Внутрішній розпорядок у місцях тримання під вартою**

«У цілях забезпечення режиму в місцях утримання під вартою Міністерство юстиції, Міністерство внутрішніх справ, Федеральна служба безпеки, Міністерство оборони за погодженням із Генеральним прокурором затверджують Правила внутрішнього розпорядку в місцях тримання під вартою.

Правилами внутрішнього розпорядку встановлено порядок щодо:

...

(7) отримання та відправлення з боку підозрюваних й обвинувачених телеграм, листів, грошових переказів;

...

(15) організації побачень підозрюваних та обвинувачених з особами, перерахованими в статті 18 цього Закону...».

**Стаття 17. Права підозрюваних та обвинувачених**

«Підозрювані та обвинувачені мають право:

...

(5) бачитися з рідними та іншими особами, перерахованими у статті 18;

(6) зберігати біля себе документи й нотатки, що стосуються кримінальної справи або стосуються питань реалізації своїх прав і законних інтересів...

...

(8) вести листування і користуватися письмовим приладдям».

**Стаття 18. Побачення із захисниками, рідними та іншими особами**

«З моменту затримання підозрювані та обвинувачені можуть зустрічатися з захисником наодинці. Кількості й тривалості таких зустрічей не обмежують. Дозвіл на побачення можна надавати: якщо законний представник є адвокатом – за умови, що він пред'явить ордер відповідної юридичної консультації,... а також документ, що посвідчує його особу.

...

На підставі письмового дозволу особи або органу, у провадженні яких перебуває кримінальна справа, підозрюваному та обвинуваченому можуть дозволити не більше ніж два побачення на місяць із рідними й іншими особами, тривалістю до трьох годин на кожне таке побачення...»

**Стаття 20. Листування**

«Підозрюваним й обвинуваченим дозволяють листуватися з рідними та іншими особами без обмеження кількості одержуваних і відправлених телеграм або листів...

Листування підозрюваних та обвинувачених відбувається лише через адміністрацію місця тримання під вартою, таке листування піддають цензуруванню. Повноваження щодо цензурування покладають на адміністрацію місця тримання під вартою, а за необхідності на особу або орган, у провадженні яких перебуває кримінальна справа...».

## ПРАВО

### I. СТВЕРДЖУВАНЕ ПОРУШЕННЯ СТАТТІ 3 КОНВЕНЦІЇ У ЗВ'ЯЗКУ З ТРИМАННЯМ ЗАЯВНИКА ПІД ВАРТОЮ

118. Заявник скаржився на те, що умови його тримання в слідчому ізоляторі «Лефортово» не відповідали статті 3 Конвенції, у якій передбачено:

«Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню».

#### A. Аргументи сторін

119. Заявник стверджував, що площа, яка припадає на кожного в'язня, була недостатньою, туалет не був прилаштований для усамітнення, освітлення було поганим, а також те, що він був змушений купляти продукти харчування та засоби гігієни в магазині на території слідчого ізолятора або отримувати їх від своєї дружини. Він скаржився на те, що підпорядкування слідчого ізолятора «Лефортово» Федеральній службі безпеки суперечить принципу верховенства закону і принципу відокремлення пенітенціарної системи від слідчих органів, оскільки начальник СІЗО «Лефортово» був також керівником Слідчого управління ФСБ.

120. Уряд стверджував, що проведена Генеральною прокуратурою перевірка не виявила жодних порушень прав заявника, передбачених статтею 3 Конвенції, щодо умов тримання під вартою в «Лефортово». Він утримався від коментарів щодо фізичних умов тримання заявника під вартою.

#### B. Оцінка Суду

121. Як уже неодноразово наголошував Суд, у статті 3 закріплено одні з фундаментальних цінностей демократичного суспільства. Конвенція категорично забороняє тортури й нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження чи покарання незалежно від обставин або поведінки потерпілого (див. справу «Балог проти Угорщини» (*Balogh v. Hungary*, № 47940/99, § 44, 20.07.2004) та справу «Лабіта проти Італії» (*Labita v. Italy*, [ВП], № 26772/95, § 119, ЄСПЛ 2000-IV). Суд постійно наголошував на тому, що в будь-якому випадку зазначені вище страждання й приниження повинні виходити за межі неминучого елемента страждань та принижень, які мають стосунок до певної форми законного поводження або покарання. Хоча заходи, які позбавляють особу свободи, часто містять такий елемент, відповідно

до статті 3 Конвенції держава має забезпечити, щоб особу тримали в ув'язненні в умовах, сумісних із повагою до людської гідності, аби спосіб та метод застосування таких заходів не стали причиною ще більших неминучих страждань або мук, які властиві заходу у вигляді тримання під вартою (див. справу «Кудла проти Польщі» (*Kudla v. Poland*, [ВП], № 30210/96, §§ 92-94, ЄСПЛ 2000-XI).

122. Заявник провів три роки і шість місяців у Московському слідчому ізоляторі. Хоча скарг на переповненість (камер) понад розрахункову кількість або брак спальних місць не було (для порівняння див. справи «Гришин проти Росії» (*Grishin v. Russia*, № 30983/02, § 89, 15.11.2007), «Калашников проти Росії» (*Kalashnikov v. Russia*, № 47095/99, § 97, ЄСПЛ 2002-VI), утім умови тримання в ізоляторі були пов'язані з украй обмеженим простором. Заявник перебував у камері площею 8 кв. м. разом з одним або двома ув'язненими. З цього випливає, що на кожного ув'язненого припадало від 2,6 до 4 кв. м. житлової площі.

123. Суд наголошує, що в деяких справах брак особистого простору в розрахунку на одного ув'язненого в слідчих ізоляторах РФ був настільки суттєвим, що становив, по суті, підставу для встановлення порушення статті 3 Конвенції. У таких справах на заявників зазвичай припадало менше ніж три квадратні метри особистого простору (див., скажімо, справи «Лінд проти Росії» (*Lind v. Russia*, № 25664/05, § 59, 06.12.2007); «Кантірев проти Росії» (*Kantyrev v. Russia*, № 37213/02, §§ 50-51, 21.06.2007); «Андрей Фролов» (*Andrey Frolov v. Russia*, № 205/02, §§ 47-49, 29.03.2007); «Майзіт проти Росії» (*Mayzit v. Russia*, № 63378/00, § 40, 20.01.2005); а також справу «Лабзов проти Росії» (*Labzov v. Russia*, № 62208/00, § 44, 16.06.2005). На противагу цьому, в інших справах, де питання переповненості було не настільки суттєвим, аби становити підставу для порушення щодо суті справи за статтею 3 Конвенції, Суд звертав увагу на інші аспекти фізичних умов тримання під вартою, які пов'язані з оцінюванням відповідності цього положення. Такі нюанси стосувалися, зокрема, можливості користуватися туалетом перебуваючи наодинці, наявності вентиляції, доступу до денного світла та свіжого повітря, достатності опалення та відповідності основним санітарним вимогам. Таким чином, навіть у справах, у яких розглядали питання більшої за розміром камери ізолятора (із площею від 3 до 4 кв. м на особу), Суд встановлював порушення статті 3, оскільки чинник площі пов'язується з відсутністю вентиляції й освітлення (див., скажімо, справи «Бабушкін проти Росії» (*Babushkin v. Russia*, № 67253/01, § 44, 18.10.2007); «Трепашкін проти Росії» (*Trepashkin v. Russia*, № 36898/03, § 94, 19.07.2007), а також справу «Пірс проти Греції» (*Peers v. Greece*, № 28524/95, §§ 70-72, ЄСПЛ 2001-III).

124. У крихітній камері, куди помістили заявника, було три двоярусних ліжка, два маленьких столи, раковина й туалет. Ці предмети ще більше зменшили площу для ув'язнених. Особливе занепокоєння Суду викликала відсутність перегородки або ширми між житловою зоною та туалетом, не обладнаним системою зливу. Така близькість (до житлової зони) була не лише неприйнятною із санітарно-гігієнічної точки зору, але також позбавляла ув'язнених, які користуються туалетом, будь-якої можливості усамітнення. Така ситуація мала додати ще більшого дискомфорту заявникові, який страждав на геморой і був змушений полегшувати свій біль, прикладаючи лікарські засоби до хворого місця на очах у своїх співкамерників й охоронців, які наглядали за ними через дверне вічко.

125. Суд зауважує, що протягом усього строку тримання під вартою доступ заявника до природного світла й свіжого повітря був обмежений до такої міри, що можна насправді говорити про їхню відсутність. У раму вікна його камери було вставлено матове скло, що значною мірою обмежувало надходження природного світла всередину приміщення й вимагало постійного використання штучного освітлення. Вочевидь, вікно не відчинялось і повітря надходило лише через систему примусової вентиляції. Прогулянка обмежувалася однією годиною на день. Із цього випливає, що три з половиною роки заявник був практично замкнений у своїй камері, без прозорого вікна або без доступу до свіжого повітря (для порівняння див. вище справу «Пірс» (*Peers*, § 75)). Навіть більше – прогулянкові майданчики навряд чи могли задовольнити потреби повноцінної прогулянки, з огляду на те, що їхній метраж був лише на два квадратних метри більшим за саму камеру. Такі майданчики були оточені триметровими стінами, а на небо можна було дивитися крізь металеві ґрати та сітку. Очевидно, що обмежений простір разом із відсутністю просвіту перешкоджав можливості для відпочинку та відновлення сил. До того ж у дні судових слухань заявників позбавляли можливості для прогулянок.

126. З огляду на кумулятивний ефект від усіх цих чинників, Суд вважає, що факт того, що майже чотири роки заявника змушували жити, спати й користуватися туалетом в погано освітлених і погано вентиляваних камерах, без будь-якої можливості для прогулянок на свіжому повітрі у достатній кількості, мав додати йому страждань або серйозного дискомфорту, що є ще більшим за неминучий рівень страждань, які властиві ув'язненню. Звідси випливає, що умови його тримання під вартою були нелюдськими і такими, що принижують його людську гідність.

127. Отже, мало місце порушення статті 3 Конвенції у зв'язку з умовами тримання заявника під вартою у слідчому ізоляторі «Лефортово».

## II. СТВЕРДЖУВАНЕ ПОРУШЕННЯ СТАТТІ 3 КОНВЕНЦІЇ У ЗВ'ЯЗКУ З УМОВАМИ ПЕРЕВЕЗЕННЯ ЗАЯВНИКА ДО СУДУ ТА У ЗВОРОТНОМУ НАПРЯМКУ

128. Заявник скаржився на те, що його перевозили в Московський міський суд і назад в тюремному фургоні в нелюдських та таких, які принижують гідність, умовах, що не відповідає статті 3 Конвенції.

### A. Аргументи сторін

129. Заявник відхилив наданий Урядом опис умов перевезення як такий, що не відповідає дійсності. На думку Суду, Уряд зобразив умови такими, якими вони мають бути відповідно до всіх усталених норм, а не такими, якими вони були насправді. Насправді тюремний фургон заповнювали понад розрахункову норму місткості, і заявника ніколи не перевозили окремо від інших. Під час перевезення заявник не отримував ніякої їжі, і не мав можливості користуватися туалетом. І вентиляційна, й опалювальна системи не відповідали вимогам: улітку було надзвичайно душно, а взимку – дуже холодно.

130. Уряд стверджував, що заявника завжди перевозили одного і йому видавали сухий пайок на весь час перевезення. На його думку, умови перевезення заявника були сумісними зі статтею 3 Конвенції.

### B. Оцінка Суду

131. Що стосується фактів, то Суд зазначає, що заявника перевозили на судові засідання у стандартних тюремних фургонах більше ніж сто п'ятдесят разів. Пасажирські відділення цих фургонів розраховані на перевезення двадцятьох п'ятьох ув'язнених на площі, яка менша за дев'ять квадратних метрів, що дає змогу кожному ув'язненому користуватися площею приблизно п'ятдесят на п'ятдесят сантиметрів. Висота відсіку (1, 6 м) була недостатньою для того, щоб людина звичайного зросту могла увійти або стояти не зігнувшись, що змушувало ув'язнених весь час сидіти у фургоні. Суд не переконали твердження Уряду про те, що заявника завжди перевозили одного на вимогу адміністрації ізолятора, оскільки копію такої вимоги не надано. Уряд не прокоментував питання про загальну кількість ув'язнених, яких перевезли тюремними фургонами. Однак очевидним є те, що переповненість тюремних фургонів, які перевозять Москвою ув'язнених, є однією з тих проблем, про які говорив відповідальний за слідчі ізолятори посадовець, підкреслюючи результати проведеної у 2003 році перевірки (див. лист від 26 листопада 2003 року директора Управління федеральної служби з виконання покарань (УФСВП) у місті Москва, див. справу «Старокадомський проти Росії»

(*Starokadomskiy v. Russia* (ріш.), № 42239/02, 12.01.2006). Тому Суд покладається на твердження заявника про те, що в тюремних фургонах іноді розміщували ув'язнених понад встановлену норму, що ще більш зменшувало простір для таких осіб.

132. Окрім того, у суду недостатньо доказів того, що тюремні фуртони, як це змальовують сторони, достатньою мірою освітлювалися, провітрювалися й обігрівалися. Уряд визнав, що системи обігріву та освітлення функціонували лише в умовах увімкненого двигуна. З огляду на відсутність вікон або інших якихось отворів, які пропускають природне світло, ув'язнені в умовах вимкненого двигуна опинялися в темряві, а іноді й у холоді. У спекотні дні природна вентиляція через аварійні люки була, вочевидь, недостатньою, з огляду на обмежені умови перебування всередині фургона, тим паче вона була недоступною для ув'язнених усередині цих відсіків.

133. Суд зазначає, що заявник перебував у таких умовах досить тривалий час упродовж кожної поїздки. Як відомо, ізолятор «Лефортово» розташований недалеко від Московського міського суду, і в разі прямого маршруту поїздка навряд чи займе більше ніж тридцять хвилин. Утім Уряд не спростував і не прокоментував твердження заявника про те, що тюремні фуртони дорогою заїжджали до інших слідчих ізоляторів, зокрема до «Матроської тиші» або «Бутирки», що розташовані значно далі від Міського суду. Ув'язнені залишалися замкненими у фургонах під час таких виїздів, завантажень або вивантажень інших ув'язнених. Так само Уряд не надав інших документів, які мали спростувати детальну інформацію заявника щодо тривалості поїздок у вказані дні. Насправді відповідь Управління внутрішніх справ Москви на скаргу заявника підтверджує факт затримок під час перевезення ув'язнених (див. вище пункт 67). Таким чином, з огляду на неможливість абсолютно точно встановити тривалість кожної поїздки, для Суду важливо те, що час, який заявник провів у фуртоні, був надто тривалим і в середньому становив 5-6 годин, а іноді й десять годин на день.

134. Суд наголошує, що оцінювання мінімального ступеня тяжкості, якого має досягти така форма поводження, якщо вона підпадає під дію статті 3, залежить від усіх обставин справи, зокрема тривалості такого поводження, його фізичного та морального впливу, а в деяких випадках – статі, віку та стану здоров'я потерпілого (див. справу «Ірландія проти Сполученого Королівства» (*Ireland V. the United Kingdom*, рішення від 18.01.1978, серія А, № 25, с. 65, § 162), а також див. вище справу «Кудла» (*Kudla*, § 91). Суд визнавав таке поводження «нелюдським», оскільки воно було, *inter alia*, навмисним, тривало безперервно протягом багатьох годин та заподіяло реальну шкоду або мало наслідки у вигляді серйозних фізичних і моральних страждань.

Він вважав таке поводження «таким, що принижує людську гідність», позаяк воно було таким, що викликало в потерпілих відчуття страху, тривоги і неповноцінності, що їх принижувало й ображало (див. вище справу «Кудла» (*Kudla*, § 92). Відтак Суд встановив порушення статті 3 у справі, коли заявника перевозили з ще одним ув'язненим в одномісному відсіку, площею один квадратний метр. Навіть якщо б час поїздки не перевищував однієї години, Суд визнав би таку організацію процесу перевезення нелюдською і такою, що принижує гідність, незважаючи на її тривалість (див. «Худойоров проти Росії» (*Khudoyorov v. Russia*, № 6847/02, §§ 118-120, ЄСПЛ 2005- ... (витяги).

135. У цій справі заявника перевозили понад сто п'ятдесят разів у стандартному тюремному фургоні, який іноді був заповнений понаднормово. З огляду на те, що йому доводилося перебувати в обмеженому просторі по кілька годин поспіль, такі суворі умови мали б завдати йому серйозних фізичних страждань. Страждання заявника ще більше посилювалися внаслідок відсутності належного рівня вентиляції, освітлення та нерегулярного опалення. Враховуючи сукупний вплив усіх цих обставин на заявника, Суд вважає, що умови перевезення зі слідчого ізолятора до суду і назад сягали рівня «нелюдського» поводження в контексті статті 3 Конвенції. Під час оцінки Суду важливе значення має також і те, що із заявником так поводитися під час судового процесу або під час судового розгляду скарг на продовження строку його тримання під вартою, тобто тоді, коли він найбільше потребував концентрації своїх зусиль і розумової налаштованості (для порівняння див. вище справу «Худойоров» (*Khudoyorov*, § 120).

136. Отже, було порушення статті 3 Конвенції у зв'язку з умовами перевезення заявника.

### III. СТВЕРДЖУВАНЕ ПОРУШЕННЯ СТАТТІ 3 КОНВЕНЦІЇ У ЗВ'ЯЗКУ З ТРИМАННЯМ ЗАЯВНИКА ПІД ВАРТОЮ В БУДІВЛІ СУДУ

137. Заявник скаржився на те, що умови його тримання в конвойному приміщенні Московського міського суду становили порушення статті 3 Конвенції.

#### A. Аргументи сторін

138. Заявник відхилив наданий Урядом опис умов його ув'язнення як такий, що не відповідає дійсності. Він наголошував на тому, що конвойні камери, так звані «кам'яні склянки» («каменный стакан»), були переповненими, брудними, погано освітленими, задушливими й невентильованими. Будучи замкненим усередині, заявник не

отримував ніякої їжі і не мав можливості користуватися туалетом. У багатьох випадках він проводив до 15 годин у камері навіть без виклику на слухання.

139. Уряд стверджував, що заявника тримали на самоті у звичайній конвойній камері Московського міського суду. Крім звичайних конвойних камер, ніяких інших камер або «кам'яних склянок» у будівлі суду не було. На думку Уряду, умови тримання заявника в будівлі суду не становили порушення статті 3.

## **В. Оцінка Суду**

140. Суд зауважує, що заявника утримували в конвойних камерах Московського міського суду понад сто п'ятдесят днів. Хоча його тримання в цих камерах обмежувалося кількома годинами до і після засідань суду, а також у перервах між ними, десятки разів його так і не викликали на слухання, проте весь день заявник був змушений перебувати в камері.

141. Сторони розійшлися в думці щодо площі конвойних камер і кількості ув'язнених, яких тримали разом із заявником. Суд вважає недоцільним вирішувати це протиріччя. Він зауважує, що конвойні камери розраховані на короткочасне тримання (під вартою). З огляду на таке призначення, камери були не лише крихітними за площею (у всякому разі не більшими за два квадратні метри), а, з проектної точки зору, їм також бракувало зручностей, які є невід'ємною умовою для більш тривалого тримання під вартою. У камері не було вікон та доступу до природного світла і свіжого повітря. Єдиним предметом була лише лавка, адже не було ані стільця, ані стола, ані якихось інших меблів. Особливу занепокоєність Суду викликає відсутність в камері туалету і те, що ув'язнені могли користуватися туалетом лише з дозволу наглядачів. Окрім того, немає ніяких доказів, які б вказували на організацію процесу харчування, який давав би можливість ув'язненим одержувати в достатньому обсязі корисну їжу та напої. Суд вважає неприйнятним процес тримання людини в умовах, коли не забезпечено її основні потреби (див. «Ріад та Ідіаб проти Бельгії» (*Riad and Idiab v. Belgium*, №№ 29787/03 та 29810/03, § 106, 24.01.2008).

142. Заявник перебував у таких скрутних умовах по кілька годин на день, а інколи й по вісім-десять годин. Хоча його тримання в конвойних приміщеннях не мало постійного характеру, проте Суд не може ігнорувати того факту, що ця ситуація чергувалася з триманням у слідчому ізоляторі й перебуванням в умовах, які вище Суд уже визнав нелюдськими і такими, що принижують гідність людини. За вказаних обставин сукупний вплив такого тримання заявника в дуже малих за розміром камерах конвойних приміщень Московського міського суду



без вентиляції, їжі, води та вільного доступу до туалету мав завдати серйозних фізичних та психічних страждань.

143. Відповідно, мало місце порушення статті 3 Конвенції у зв'язку з умовами тримання заявника в конвойних приміщеннях Московського міського суду.

#### IV. СТВЕРДЖУВАНЕ ПОРУШЕННЯ ПУНКТУ 3 СТАТТІ 5 КОНВЕНЦІЇ

144. Заявник наполягав на тому, що його позбавили права на судовий розгляд упродовж розумного строку або права на звільнення (з-під варті) на час судового провадження всупереч п. 3 статті 5 Конвенції, у якій зазначено, що:

«Кожен, кого заарештовано або затримано згідно з положеннями підпункту с) пункту 1 цієї статті, має негайно постати перед суддею чи іншою посадовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, і йому має бути забезпечено розгляд справи судом упродовж розумного строку або звільнення під час провадження. Таке звільнення може бути обумовлене гарантіями з'явитися на судове засідання».

##### A. Аргументи сторін

145. Заявник стверджував, що, продовжуючи строк його попереднього ув'язнення, національні органи влади сукупно посилалися на тяжкість злочину, у якому його обвинувачують, а також на можливість його переховування або перешкоджання встановленню істини без зазначення чинників, які б свідчили про існування ймовірних ризиків. До уваги не бралось те, що він має міцні соціальні зв'язки, постійне місце проживання в Москві, стійкі сімейні взаємини і не має судимостей, а також те, що в нього вилучили внутрішній і дипломатичний паспорти й усі грошові накопичення. Заявник вважав, що наведені підстави є недостатніми для обґрунтування факту тримання його під вартою впродовж більше ніж три роки. Окрім цього, національні органи влади не виявляли «особливої старанності» в здійсненні проваджень.

146. Уряд стверджував, що тривалість попереднього ув'язнення заявника відповідала вимогам Кримінально-процесуального кодексу РФСР.

##### B. Оцінка Суду

147. З огляду на прецедентну практику Суду, питання щодо розумності строку тримання під вартою не можна оцінювати *in abstracto*. Розумність того, чи залишати обвинуваченого під вартою,

варто визначати в кожній конкретній справі, виходячи з її особливостей. Тривале тримання під вартою у даній справі можна виправдати лише тоді, коли є чіткі прояви громадського інтересу, які, незважаючи на презумпцію невинуватості, превалюють над принципом поваги до особистої свободи (див., поміж іншими джерелами, справу «В. проти Швейцарії» (*W. v. Switzerland*, рішення від 26.01.1993, серія А, № 254-А, с. 15, § 30), а також зазначену вище справу «Кудла» (*Kudla*, § 110).

148. Презумпція діє на користь звільнення. Як неодноразово наголошував Суд, друга частина пункту 3 статті 5 не надає органам судової влади вибору: чи притягати обвинуваченого до відповідальності впродовж розумного строку або тимчасово звільнити його (з-під варти) до судового розгляду. Поки обвинуваченого не визнали винним, він вважається невинуватим, а тому мета цієї статті насамперед полягає в тому, щоб вимагати його тимчасового звільнення, як тільки його триваюче тримання під вартою перестає бути розумним (див., наприклад, справи «Кастравет проти Молдови» (*Castravet v. Moldova*, № 23393/05, § 30, 13.03.2007); «Маккей проти Сполученого Королівства» (*McKay v. the United Kingdom*, [ВП], № 543/03, § 41, ЄСПЛ 2006)-...; «Яблонський проти Польщі» (*Jablonski v. Poland*, № 33492/96, § 83, 21.12.2000); а також «Ноймайстер проти Австрії» (*Neumeister v. Austria*, рішення від 27.06.1968, серія А, № 8, § 4).

149. Суд зауважує, що заявника позбавили волі 3 липня 1998 року, а Московський міський суд визнав його винним 14 серпня 2001 року. З огляду на наявність суттєвого зв'язку між пунктом 3 статті 5 Конвенції і підпунктом с) пункту 1 цієї ж статті, особу, засуджену судом першої інстанції, не можна вважати такою, яку утримували під вартою «з метою припровадження до компетентного органу на підставі обґрунтованої підозри у вчиненні правопорушення», як зазначено в підпункті с) пункту 1 статті 5, а варто визнати такою, яка перебуває в ситуації, наведеній у підпункті а) пункту 1 статті 5, яка дозволяє позбавлення волі «після її засудження компетентним судом» (див. вище справи «Кудла» (*Kudla*, § 104) та «Барфус проти Чеської Республіки» (*Barfuss v. the Czech Republic*) (ріш.), № 35848/97, 07.09.1999). Таким чином, для цілей пункту 3 статті 5 не можна враховувати тримання заявника під вартою з 16 грудня 1999 року (із дати, коли його визнали винним перший раз) до 25 липня 2000 року (до дати, коли обвинувальний вирок було скасовано і справу скеровано на повторний розгляд). Отже, Суд вважає, що період, який варто враховувати, складається з двох окремих відрізків часу: перший - із 3 липня 1998 року до 16 грудня 1999 року, і другий - із 25 липня 2000 року до 14 серпня 2001 року, і загалом такий період становить два роки і трохи більше ніж шість місяців.

150. Зазначена тривалість попереднього ув'язнення – понад два роки і шість місяців – є предметом занепокоєння Суду. Він зазначає, що немає сенсу в провадженнях, якщо національні органи влади жодного разу не розглядали, що тривалість тримання заявника під вартою перевищувала «розумний термін». Той факт, що максимальні строки, дозволені національним законодавством, не було перевищено, не може бути вирішальним моментом в оцінці Суду. Як і раніше у справах російських громадян, Суд встановив, що обчислення **національного терміну** залежить виключно від тяжкості пред'явленого обвинувачення, яку визначає сторона обвинувачення, і це не є предметом судового розгляду (див. справу «Щеглюк проти Росії» (*Shcheglyuk v. Russia*, № 7649/02, § 43, 14.12.2006) і справу вище «Худойоров» (*Khudoyorov*, § 180).

151. Суд зазначає, що кримінально-процесуальне законодавство Росії, у його редакції до внесення змін 14 березня 2001 року, дозволяло тримати підозрюваного під вартою лише за ознакою небезпечності характеру злочину, у якому його звинуватили (див. вище пункт 114). Діючи відповідно до цих положень, національні суди продовжували строки тримання заявника під вартою і відмовлялися задовольняти його клопотання про звільнення, покликаючись на тяжкість пред'явленого йому обвинувачення як на єдину релевантну і достатню підставу (див., зокрема, рішення від 05.09.2000 і 11.09.2000). Іноді національні суди також згадували інші підстави, як-от ризик втечі або перешкоджання правосуддю (див. рішення від 01.02.1999 і 04.06.1999). Зрештою в інших випадках судовий розгляд підстав застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою зводився до формальної перевірки законності прийнятого рішення (див. рішення від 10.07.2001, 20.07.2001 і 31.07.2001).

152. Відповідно до усталеної прецедентної практики Суду, тяжкість покарання, що загрожує заявникові, хоча й становить відповідний елемент, пов'язаний із оцінюванням вірогідності ухилення від суду, проте необхідність продовження строку позбавлення волі не можна розглядати виключно з абстрактної точки зору, враховуючи лише тяжкість правопорушення (див. «Белевіцький проти Росії» (*Belevitskiy v. Russia*, № 72967/01, § 101, 01.03.2007); «Ілійков проти Болгарії» (*Ilijkov v. Bulgaria*, № 33977/96, § 81, 26.07.2001) і «Летельєр проти Франції» (*Letellier v. France*, рішення від 26.06.1991, серія А, № 207, § 51). Це особливо стосується російської правової системи, де правову кваліфікацію фактів – а отже, й покарання, що загрожує заявникові – визначає обвинувачення без судового розгляду того, чи дають зібрані на сьогоднішній день докази обґрунтовані підстави для підозр у скоєнні з боку заявника ймовірного злочину (див. «Худойоров» (*Khudoyorov*, див. вище).

153. Що стосується підстав для тримання під вартою, окрім тяжкості пред'явленого обвинувачення, то Суд зазначає, що національні суди не вказували на якісь конкретні факти, які би підтверджували їхні висновки про наявність небезпеки ухилення від суду або перешкоджання правосуддю. З іншого боку, предметом особливої стурбованості Суду є те, що суди ігнорували аргументи заявника про те, що він має постійне місце проживання в Москві, стійкі сімейні взаємини і міцні соціальні зв'язки, що в нього вилучили документи, які посвідчують особу й дозволяють переміщуватися, грошові накопичення, а також інші відповідні факти, що зменшували ризик його втечі.

154. Суд наголошує на тому, що продовження тримання під вартою може бути обґрунтованим у випадках, коли чіткі прояви громадського інтересу, незважаючи на презумпцію невинуватості, виправдовують відхід від принципу поваги до свободи особи. Будь-яка система обов'язкового тримання під вартою до суду не узгоджується, *per se*, із пунктом 3 статті 5 Конвенції, а на національні органи влади покладено обов'язок встановлювати і представляти наявність конкретних фактів, які переважають повагу до свободи особистості (див. справу «Рохліна проти Росії» (*Rokhlina v. Russia*, № 54071/00, § 67, 07.04.2005). У таких питаннях перекладання тягаря доказування на затриманого тотожно спростуванню положення статті 5 Конвенції, положення, яке робить тримання під вартою винятковим відступом із права на свободу і яке допустиме лише у вичерпно перерахованих та обмежено визначених випадках (див. вище справу «Ілійков» (*Ilijkov*, §§ 84-85) та інші відповідні справи).

155. Суд дійшов висновку, що відсутність покликань на конкретні та пов'язані факти і наявність насамперед обґрунтувань тяжкості пред'явленого обвинувачення є наслідком того, що органи влади продовжували строк тримання заявника під вартою з підстав, які не можна вважати «достатніми». Таким чином, органи влади не обґрунтували строк тримання заявника під вартою під час проваджень (див. вище справу «Рохліна» (*Rokhlina*, § 69).

156. Отже, було порушення п. 3 статті 5 Конвенції.

## V. СТВЕРДЖУВАНЕ ПОРУШЕННЯ ПУНКТУ 4 СТАТТІ 5 КОНВЕНЦІЇ

157. Керуючись пунктом 4 статті 5 Конвенції, заявник скаржився на те, що його скарги на рішення Московського міського суду про відмову в задоволенні клопотань щодо звільнення (з-під варти) розглядали зі значними зволіканнями або не розглядали зовсім. У п. 4 статті 5 зазначено:

«Кожен, кого позбавлено свободи внаслідок арешту або тримання під вартою, має право ініціювати провадження, у ході якого суд без зволікання встановлює законність затримання і приймає рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним...».

### **А. Аргументи сторін**

158. Заявник стверджував, що Верховний суд не розглядав його скарги на ухвали Міського суду від 15 вересня й 1 грудня 2000 року та від 16 квітня 2001 року, а його скарги на рішення Міського суду в липні 2001 року Верховний суд розглянув лише 26 вересня 2001 року, тобто більш ніж через шість тижнів після ухвалення щодо нього обвинувального вироку.

159. Уряд зазначав, що клопотання про звільнення (з-під варти) були розглянуті в строки, встановлені національним законодавством.

### **В. Оцінка Суду**

160. Суд наголошує, що в пункті 4 статті 5, у якому затриманим або заарештованим гарантують право ініціювати провадження для оскарження законності їхнього тримання під вартою, також зазначено про їхнє право, після відкриття такого провадження, на невідкладне ухвалення судового рішення щодо законності тримання під вартою і його скасування, якщо таке затримання виявиться незаконним. Незважаючи на те, що Суд не змушує Договірні Сторони встановлювати другий рівень юрисдикції для розгляду законності тримання під вартою, держава, де існує така система, має, по суті, надати ув'язненим такі ж гарантії оскарження, як і в першій інстанції (див. справи «Наварра проти Франції» (*Navarra v. France*, рішення від 23.11.1993, серія А, № 273-В, § 28; «Тот проти Австрії» (*Toth v. Austria*, рішення від 12.12.1991, серія А, № 224, § 84). Вимога щодо ухвалення рішення «без зволікання» є, безсумнівно, однією з таких гарантій; скажімо, якщо один рік на інстанцію можна, грубо кажучи, взяти за практику у випадках, пов'язаних із пунктом 1 статті 6, то пункт 4 статті 5 щодо питань свободи вимагає особливого прискорення (див. справу «Гатчінсон Рейд проти Сполученого Королівства» (*Hutchison Reid v. the United Kingdom*, № 50272/99, § 79, ЄСПЛ 2003-IV). У цьому контексті Суд також зазначає, що оперативне ухвалення рішень (які визначають законність тримання під вартою) особливо необхідне в справах, коли провадження ще тривають, позаяк підсудний має повною мірою користуватися презумпцією невинуватості (див. справу «Іловецький проти Польщі» (*Howiecki v. Poland*, № 27504/95, § 76, 04.10.2001).

### *1. Відсутність розгляду скарг*

161. Заявник стверджував (а Уряд не спростував) той факт, що 15 вересня 2000 року заявник подав скаргу на ухвалу Міського суду від 11 вересня 2000 року, у якому його клопотання про звільнення (з-під варти) було відхилено, і цю скаргу не було розглянуто (див. вище 24 пункт). Також не оспорювався той факт, що Верховний суд не розглядав його скарги на ухвалу Міського суду від 1 грудня 2000 року (див. вище пункт 29).

162. За відсутності будь-яких фактів, що свідчили б про протилежне, Суд припускає, що скарги подано в строк і з дотриманням процесуальних норм, передбачених законодавством РФ. Уряд не надав жодних обґрунтувань того, чому Верховний суд не розглянув цих скарг.

163. Отже, було порушення пункту 4 статті 5 у зв'язку з тим, що Верховний суд не розглянув скарги на рішення від 15 вересня та 1 грудня 2000 року.

### *2. Зволікання з розглядом скарг*

164. 16 і 24 липня та на початку серпня 2001 року заявник подав скарги на ті ухвали Міського суду від 10, 20 і 31 липня 2001 року, у яких містилися відмови в задоволенні клопотань заявника про звільнення (з-під варти). Верховний суд розглянув ці скарги 26 вересня 2001 року, тобто відповідно через сімдесят один, шістдесят три і приблизно п'ятдесят днів.

165. Ніщо не вказує на те, що заявник, подавши скарги, сам спровокував зволікання їхнього розгляду. Суд вважає, що ці три часові проміжки були надто тривалими і не задовольняли вимоги щодо «невідкладності» згідно з пунктом 4 статті 5, особливо з огляду на те, що, вочевидь, це залежало від органів влади (для порівняння див. нещодавній приклад у справі «Мамедова проти Росії» (*Mamedova v. Russia*, № 7064/05, § 96, 01.06.2006), де процедуру оскарження, яка тривала від двадцяти дев'яти до тридцяти шести днів, не вважали «невідкладною»).

166. Отже, мало місце порушення пункту 4 статті 5 через зволікання із розглядом з боку Верховного суду скарг на ухвали від 10, 20 і 31 липня 2001 року.

## VI. СТВЕРДЖУВАНЕ ПОРУШЕННЯ ПУНКТУ 1 СТАТТІ 6 КОНВЕНЦІЇ ЧЕРЕЗ ВІДСУТНІСТЬ НЕЗАЛЕЖНОСТІ І БЕЗСТОРОННОСТІ СУДУ ПЕРШОЇ ІНСТАНЦІЇ

167. Керуючись пунктом 1 статті 6 Конвенції, заявник поскаржився на брак у суду першої інстанції незалежності й безсторонності

внаслідок довільної зміни складу суду, спеціальних вимог до суддів щодо допуску до секретних відомостей та на приналежність прокурора й народних засідателів до Федеральної служби безпеки. У відповідній частині пункту 1 статті 6 передбачено, що:

«Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо... висунутого проти нього кримінального обвинувачення».

#### **А. Аргументи сторін**

168. Заявник указував на те, що під час повторного розгляду справи склад суду змінювали шість разів, зокрема чотири рази змінювали головуючих суддів та двічі – народних засідателів (під головуванням суддів Губанової і Комарової). Він стверджував, що незмінність складу суду, як це встановлено статтею 242 Кримінально-процесуального кодексу РФФСР, є важливим принципом кримінального процесу. Заміна судді, який не в змозі «більше брати участь у провадженнях», зазвичай відбувається за виняткових обставин, зокрема внаслідок смерті судді, серйозної хвороби, виходу на пенсію, призупинення або припинення кваліфікаційною комісією суддівських повноважень. Проте законодавству РФ бракує чітких норм, які врегульовують питання розподілу справ між суддями, відтак питання призначення й заміни суддів залишається на розсуд голови суду. З правової точки зору голова суду не зобов'язаний наводити підстави для таких замін і призначень. Заявник підкреслив, що судді повністю залежать від голови з точки зору кар'єрного просування і забезпечення додатковими пільгами, а тому вони змушені йти назустріч його побажанням. У справі заявника зміни складу суду завжди відбувалися без будь-яких попереджень та обґрунтувань. На думку заявника, такі довільні зміни складу обґрунтовуються бажанням органів влади домогтися обвинувального вироку від «слухняного» складу суду, а тому суду першої інстанції бракувало неупередженості й незалежності.

169. Далі заявник наполягав на тому, що допуск до відомостей із грифом «цілком таємно», схожих до тих, що є в його справі, надає Федеральна служба безпеки, яка є стороною обвинувачення в його справі. Відповідно до чинних нормативно-правових актів керівник організації, зокрема голова суду, особисто відповідає за призначення осіб, яким має бути надано допуск до секретної інформації. Унаслідок цього сформувалася окрема категорія «уповноважених суддів», які отримали допуск до секретної інформації й призначаються для розгляду справ, пов'язаних із секретною інформацією. Відсутність у матеріалах справи підписки про нерозголошення секретних відомостей, про що зазначав Уряд, є свідченням того, що судді

Губанова, Коваль, Медведєв і Комарова мали постійний допуск до секретних матеріалів. Заявник зазначав, що судді, які мають постійний допуск до секретних матеріалів, мають матеріальні привілеї, як-от надбавка до зарплатні, обсягом від десяти до двадцяти п'яти відсотків залежно від ступеня допуску. Заявник стверджував, що склад суду в його справі сформовано не «за стандартною процедурою», а завдяки включенню «уповноважених суддів», яких особисто відібрав голова суду.

170. Уряд стверджував, що розподіл справ між суддями – це обов'язок голови суду, його заступника або інших осіб, яких вони призначають. Справу можна передати іншому судді, якщо головуєчий суддя тривалий час перебуває на лікарняному, бере участь в інших судових процесах, взяв самовідвід або був усунутий від розгляду (відведений). За твердженнями Уряду, незмінність складу суду є основоположною вимогою кримінально-процесуального законодавства РФ. Уряд роз'яснив, що у справі заявника суддя Губанова захворіла, внаслідок чого її замінила суддя Коваль. Листки непрацездатності підтверджують хворобу судді Губанової, хоча згодом вона приходила до Міського суду, аби підписати документи і протоколи судових засідань, які вона раніше вела. У своїх поданнях щодо прийнятності заяви та суті справи Уряд заявляв про неможливість коментувати зміни складу суду, оскільки в протоколі судового засідання не зазначено підстав для таких змін. Після ухвалення рішення про прийнятність Уряд заявив, що суддя Комарова замінила суддю Коваль через її надмірну завантаженість іншими поточними кримінальними справами.

171. Уряд стверджував, що національне законодавство не висуває якихось особливих вимог до складу суду, який розглядає кримінальні справи, що мають стосунок до використання секретних матеріалів. Згідно зі статтею 21 Закону «Про державну таємницю», всі судді мають допуск до секретної інформації, не потребуючи на це особливого дозволу. Утім вони зобов'язані дати підписку про нерозголошення секретної інформації і їх попереджають про потенційну відповідальність у разі її розголошення. Такі ж підписки мали дати й народні засідателі, які беруть участь у розгляді схожих справ. Уряд стверджував, що у справі заявника склад суду першої інстанції було сформовано відповідно до стандартної процедури, а тому його варто вважати неупередженим та об'єктивним.

## **В. Оцінка Суду**

172. Перша частина скарги заявника полягала в тому, що зміни складу суду здійснювалися в довільний спосіб і не узгоджувалися з вимогами щодо «незалежності» та «безсторонності» суду.



173. Що стосується питання «незалежності», то Суд повторно наголошує, що з метою встановлення факту того, чи дійсно суд можна вважати «незалежним» відповідно до пункту 1 статті 6, варто брати до уваги, *inter alia*, спосіб призначення його членів та строк їхніх повноважень, наявність гарантій відсутності зовнішнього тиску та наявність зовнішнього прояву незалежності (див., поміж іншими джерелами, справу «Фіндлей проти Сполученого Королівства» (*Findlay v. the United Kingdom*, рішення від 25.02.1997), *Звіту* 1997-I, с. 281, § 73).

174. Що стосується вимоги щодо «безсторонності», то необхідно враховувати два аспекти. По-перше, суд має бути суб'єктивно безстороннім, тобто жоден член суду не повинен мати жодних особистих упереджень. У разі відсутності доказів протилежного існує презумпція особистої безсторонності. По-друге, суд має бути також безстороннім з об'єктивної точки зору, тобто він має надати достатньо гарантій того, аби в цьому контексті виключити будь-який обґрунтований сумнів. Що стосується об'єктивних критеріїв, необхідно визначитись із тим, чи існують, окрім поведінки судді, встановлені факти, які можуть викликати сумнів у його або її безсторонності. У цьому сенсі навіть зовнішні ознаки відіграють важливу роль. Найважливіше – це довіра, яку суд має викликати в людей в демократичному суспільстві й передусім у сторін процесу (див. «Academy Trading Ltd та інші проти Греції» (*Academy Trading Ltd and Others v. Greece*, № 30342/96, §§ 43-45, 04.04.2000) та «Пуллар проти Сполученого Королівства» (*Pullar v. the United Kingdom*, рішення від 10.06.1996), *Звіту* 1996-III, § 29).

175. Оскільки в цій справі не надано доказів, які могли б вказувати на особисту упередженість із боку суддів суду першої інстанції, Суд зосередить свою увагу на концепціях незалежності та об'єктивної безсторонності, які тісно взаємопов'язані й потребують спільного розгляду (див. вище справу «Фіндлей» (*Findlay*, § 73) та «Бочан проти України» (*Bochan v. Ukraine*, № 7577/02, § 68, 03.05.2007).

176. Суд наголошує, що для належного здійснення правосуддя на національні суди покладено завдання щодо організації судового процесу. Передача справи певному судді або до певного суду є прерогативою національних органів влади, які уповноважені приймати рішення з цих питань. Є ціла низка чинників, як-от, скажімо, наявність відповідних ресурсів, кваліфікація суддів, конфлікт інтересів, доступність місця слухань для сторін і т. п., які влада має брати до уваги під час розподілу справи. Хоча до завдань суду не входить оцінювання того, чи були достатні правові підстави в національних органів влади розподіляти/призначати справу конкретному судді або суду, Суд має переконатися в тому, що такий розподіл або таке призначення відповідали пункту 1 статті 6, зокрема

його вимогам щодо об'єктивної незалежності й безсторонності (див. вище справу «Бочан» (*Bochan*, § 72).

177. Законодавство РФ не містить норм, які врегульовують питання розподілу справ між суддями суду відповідної юрисдикції. У статті 6.2 Закону «Про статус суддів» зазначено, що контроль за розподілом справ здійснює голова суду в порядку, встановленому федеральним законом (див. пункт 112 вище). Однак оскільки на сьогоднішній день такого закону не ухвалено, за загальною практикою справи суду розподіляють голови на свій власний розсуд.

178. Закон вимагає, щоб після розподілу справи й початку судового розгляду справу розглядав той самий склад суду аж до ухвалення остаточного рішення. На той момент цей принцип, відомий як правило щодо незмінності складу суду, був закріплений у статті 241 Кримінально-процесуального кодексу РФСР (див. вище пункт 110, зараз це стаття 242). Принцип незмінності допускає можливість заміни судді, який не в змозі брати участь у провадженнях, іншим суддею. Це стосується як професійного судді, так і народного засідателя, статус якого прирівнено до професійного судді на час здійснення правосуддя (див. вище пункт 111).

179. Під час другого судового розгляду справи заявника відбулося одинадцять замін у складі суду. Чотири головуючих судді один за одним розглядали цю справу. Кожна заміна головуючого судді супроводжувалася заміною обох народних засідателів. Окрім того, у першому випадку залучили до проваджень запасного народного засідателя, а в іншому – призначили нового засідателя замість відведеного. Щоразу, коли повторно розпочинався розгляд, до складу суду долучали нового учасника.

180. Уряд не пояснив, як така непомірна кількість замін у складі суду, що є приголомшливою на тлі інших кримінальних справ, які розглядав Суд, може узгоджуватися з принципом незмінності складу суду, фундаментальну важливість якого він сам же і проголошував. Надзвичайне занепокоєння Суду викликають не лише надто часті заміни, які відбувалися в ході розгляду справи заявника, а й те, що про причини таких замін повідомляли лише двічі. Спершу справу передано від судді Губанової до судді Коваль через хворобу першої, справжність і серйозність якої оскаржує заявник. По-друге, народний засідатель А. А., який брав участь у розгляді разом із суддею Комаровою, взяв відвід за сімейними обставинами і був замінений народним засідателем А. М. Як визнано Урядом на етапі, що передував рішенню про прийнятність, у протоколі судового засідання не наведено причин інших замін. У поданні після ухвалення рішення про прийнятність Уряд стверджував, що суддя Комарова замінила суддю Коваль через постійну участь судді Коваль в інших слуханнях кримінальних справ. Однак це твердження не лише суперечить його позиції на етапі, що

передував рішенню щодо прийнятності, а й спростовується тим фактом, що суддю Коваль замінив суддя Медведєв, а не суддя Комарова, яка долучилася до розгляду ще пізніше.

181. Суд зауважує, що в статті 241 Кримінально-процесуального кодексу РФСР лише вказано можливість заміни судді, який «не в змозі брати участь у провадженнях», без обґрунтування підстав, за яких така заміна можлива чи дійсно необхідна. Незважаючи на чітке прохання Суду надати пояснення стосовно цього питання, Уряд не навів жодних прикладів судового тлумачення цього положення. Хоча можна припустити, що стаття 241 передбачає такі ситуації, як самовідвід судді, відвід однією зі сторін або зовнішні обставини, які можуть зашкодити подальшій участі у слуханнях (як-от припинення кваліфікаційною комісією повноважень судді), немає жодних покликань на якісь схожі обставини під час судового розгляду щодо суті справи заявника. Жоден із заміненних суддів не висловив свого бажання відмовитися від розгляду справи, їх не було усунуто (відведено), їх не позбавляли статусу судді та не припиняли їхніх суддівських повноважень. Хоча адекватність таких підстав заміни судді Губанової на суддю Коваль і була предметом розбіжностей між сторонами, вісім замін суддів, що слухають справу заявника, відбулися з причин, які залишилися невідомими заявникові і які не вдається встановити Суду. За оцінкою Суду, заміну судді, який розглядає справу, без обґрунтування підстав можна назвати довільною.

182. Далі Суд зауважує, що, як і у випадку з розподілом справ між суддями, повноваження щодо передачі поточної справи іншому головуючому судді зазвичай покладають на голову суду. У цій справі з'ясовано, що у двох випадках наказ про передачу справи давав голова або виконувач обов'язків голови Міського суду (починаючи від судді Губанової до судді Коваль і пізніше від судді Медведєва до судді Комарової). Як Суд встановив вище, закон не наводить чітких обставин за яких така передача може відбутися. Відсутність передбачуваності під час застосування статті 241 призвела до того, що голова Московського міського суду отримав необмежені дискреційні повноваження щодо замін і перепризначень суддів під час розгляду кримінальної справи заявника. У зв'язку із цим Суд підкреслює, що статті 241 бракує процесуальних гарантій недопущення довільного використання дискреційних повноважень. Отже, вона не містила вимог щодо інформування сторін про причини передачі справи або не передбачала можливості обґрунтування причин для цього (для порівняння див. вище справу «Бочан» (*Bochan*, § 72). Навіть більше – щодо заміни в складі суду не ухвалювали жодного процесуального рішення, яке можна було б оскаржити в суді вищої інстанції. Суд вважає, що відсутність будь-яких процесуальних гарантій у тексті закону робила членів суду вразливими до тиску ззовні.

183. Зрештою Суд наголошує, що безумовно, існує ймовірність того, що суд вищої інстанції або Верховний суд, за певних обставин, виправить помилки, допущені під час розгляду справи судом першої інстанції (див. справу «Де Куббер проти Бельгії» (*De Cubber v. Belgium*, рішення від 26.10.1984, серія А, № 86, § 33). У цій справі можна допустити, що Верховний суд, який діє як апеляційна інстанція, мав би мати повноваження скасовувати обвинувальний вирок у разі істотного порушення кримінально-процесуального законодавства, зокрема принципу незмінності складу суду (пункт 4 статті 342 Кримінально-процесуального кодексу РРФСР). Хоча заявник посилався на це порушення в скарзі, Верховний суд залишив без змін обвинувальний вирок і міру покарання в повному обсязі. Як наслідок, він не виправив цього порушення (див. «Кіпріану проти Кіпру» (*Kyprianou v. Cyprus*, [ВП], № 73797/01, § 134, ЄСПЛ 2005-)...; «Де Хан проти Нідерландів» (*De Haan v. the Netherlands*, рішення від 26.08.1997), *Zvimi* 1997-IV, §§ 52-55; а також див. вище справу «Фіндлей» (*Findlay*, §§ 78-79).

184. Враховуючи викладені вище міркування, Суд вважає, що у справі заявника кримінальне законодавство РФ не забезпечило гарантій, які були б достатні для того, щоб виключити будь-який об'єктивний сумнів щодо відсутності неприйнятної тиску на суддів під час виконання їхніх судових обов'язків (для порівняння див. справу «Дактарас проти Литви» (*Daktaras v. Lithuania*, № 42095/98, § 36, ЄСПЛ 2000-X) і, навпаки, «Сасілор-Лормін проти Франції» (*Sacilor-Lormines v. France*, № 65411/01, § 67, ЄСПЛ 2006-...). За цих обставин можна сказати, що сумніви заявника стосовно незалежності й безсторонності суду першої інстанції є об'єктивно виправданими у зв'язку з багаторазовими й частими змінами складу суду під час розгляду його справи, здійснені без пояснення причин і не обмежені жодними процесуальними гарантіями.

185. Отже, було порушення пункту 1 статті 6 у зв'язку з відсутністю в суду першої інстанції незалежності та безсторонності. Цей висновок виключає необхідність розгляду другої складової частини скарги заявника щодо стверджуваного добору головуючих суддів зі спеціальної категорії «уповноважених суддів».

### III. СТВЕРДЖУВАНЕ ПОРУШЕННЯ ПУНКТУ 1 СТАТТІ 6 КОНВЕНЦІЇ У ЗВ'ЯЗКУ З НАДМІРНОЮ ТРИВАЛІСТЮ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ

186. Заявник скаржився на порушення гарантії щодо «розумного строку» відповідно до пункту 1 статті 6 у зв'язку з надмірно тривалим розглядом його кримінальної справи.

### **А. Аргументи сторін**

187. Заявник зазначав, що справа не була складною з огляду на те, що останній склад суду ухвалив вирок після дев'яти слухань у двотижневий термін. Зволікання з розглядом справ здебільшого викликані діяльністю національних органів влади. Досудове слідство тривало більше ніж один рік, а перше засідання суду було відкладене майже на два місяці, оскільки суддя був у відпустці. Верховному суду знадобилося майже сім місяців для розгляду першої скарги; на другому етапі розгляду скарги справу скерували з Міського суду до Верховного суду майже через чотири місяці після винесення вироку, а подальший розгляд тривав п'ять місяців. Окрім того, довільні заміни складу суду значною мірою спричиняли такі зволікання, оскільки кожна така заміна головуючого судді або народного засідателя вимагала розгляду справи *de novo*. Керуючись висновками Суду у справі «Ілійков проти Болгарії» (*Ilijkov v. Bulgaria*, № 33977/96, § 116, 26.07.2001), заявник зазначав, що затримки, викликані заміною народного засідателя 31 липня 2001 року, можна було б уникнути, якби 20 липня 2001 року суд призначив запасного засідателя, як і пропонував його захист.

188. Уряд стверджував, що періодів бездіяльності з боку судової влади не було. Міський суд вживав заходів для повного й всебічного розгляду справи, а всі відтермінування були «об'єктивно виправданими». Заявник часто подавав схожі клопотання, зокрема щодо відводу головуючого судді і всього складу суду, відводу прокурора, участі громадських захисників, доступу до додаткових доказів тощо. Розгляд його заяв і клопотань потребував чимало часу. Розгляд зауважень заявника, внесених до протоколу судового засідання, і обмін скаргами між сторонами також зайняли певний час. Уряд стверджував, що у справі заявника не було навмисних зволікань із боку суду першої інстанції.

### **В. Оцінка Суду**

189. Суд наголошує, що обґрунтованість тривалості провадження необхідно оцінювати у світлі конкретних обставин справи з урахуванням критеріїв, встановлених прецедентною практикою Суду, зокрема з урахуванням складності справи, поведінки заявника та відповідних компетентних органів влади (див., поміж іншими джерелами, справу «Нахманович проти Росії» (*Nakhmanovich v. Russia*, № 55669/00, § 95, 02.03.2006).

190. Суд бере за основу дату арешту заявника 3 липня 1998 року як відправну точку кримінальних проваджень. Остаточний вирок у справі було ухвалено 9 січня 2002 року, тобто через три роки і шість місяців.

191. Суд звертає увагу на те, що справу слухали двічі на двох рівнях юрисдикції. Незважаючи на секретність матеріалів справи, питання, які стояли перед судом першої інстанції, судячи з усього, не були надто складними, оскільки в перший раз для ухвалення вироку Міському суду знадобилося чотири місяці, а в другий раз – менше ніж місяць. В обох випадках питання, які оскаржували, було вирішено на одному засіданні. Решта періоду, а саме приблизно два з половиною роки – з урахуванням виключення одного року досудового слідства із загального періоду - пов'язана з різними зволіканнями з боку органів влади РФ. У зв'язку з цим Суд особливо наголошує на зволіканнях, викликаних необґрунтованими замінами складу суду (що потребувало, щоб судовий розгляд розпочався заново), і надмірно тривалим часом передачі справи з Міського суду до Верховного суду.

192. З іншого боку, Суд не вбачає будь-яких істотних зволікань, викликаних поведінкою заявника. Що стосується заявлених із боку заявника відводів учасників процесу і його процесуальних клопотань, то Суд наголошує на тому, що не можна покладати провину на заявника за те, що він повною мірою користується законодавчо закріпленими національними засобами для захисту своїх інтересів (див. справу «Скоробогатова проти Росії» (*Skorobogatova v. Russia*, № 33914/02, § 47, 01.12.2005). Крім того, той факт, що заявника тримали під вартою, вимагав від суддів, які розглядали справу, прискіпливої уваги задля невідкладного здійснення правосуддя (див. справу «Панченко проти Росії» (*Panchenko v. Russia*, № 45100/98, § 133, 08.02.2005) та справу «Калашников проти Росії» (*Kalashnikov v. Russia*, № 47095/99, § 132, ЄСПЛ 2002-VI). Враховуючи викладені вище обставини, Суд вважає, що тривалість розгляду перевищила «розумний строк».

193. Отже, мало місце порушення пункту 1 статті 6 у зв'язку з надмірною тривалістю кримінального провадження щодо заявника.

### III. СТВЕРДЖУВАНЕ ПОРУШЕННЯ ПУНКТУ 3 СТАТТІ 6 КОНВЕНЦІЇ

194. Керуючись підпунктами (b) і (c) пункту 3 статті 6, заявник скаржився на відсутність адекватних можливостей для підготовки свого захисту у зв'язку з обмеженням доступу до обвинувального висновку, матеріалів справи й до своїх власних нотаток, а також на суворо регламентований час для спілкування із захисниками та на жорсткі умови перевезення й тримання в суді. У відповідних частинах пункту 3 статті 6 передбачено:

«3. Кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права:

...

(b) мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту;

(c) захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд...».

#### **A. Аргументи сторін**

195. Заявник вважав, що його право на захист було серйозно порушено. Він стверджував, що в перші дні після арешту його позбавили належної правової допомоги, оскільки призначений йому адвокат був однокурсником слідчого і намагався схилити заявника до самообмови. Від його наступного адвоката вимагали звернутися до Федеральної служби безпеки (тобто організації, яка здійснювала кримінальне переслідування) за дозволом для організації зустрічей із заявником. Адміністрація слідчого ізолятора, який перебував у віданні Федеральної служби безпеки, відмовлялася визнавати законність «багаторазового» дозволу на зустрічі, наданого пані Москаленко. Судді суду першої інстанції також видавали лише одноразові дозволи. Пані Костроміна отримала дозвіл на необмежену кількість зустрічей лише після ухвалення остаточного рішення. Будь-який обмін документами між ним і його адвокатами став можливим лише в слідчому ізоляторі за письмового дозволу адміністрації, яка перевіряла призначені для передачі документи.

196. Заявник вказував на заходи, які обмежували його спроможність користуватися матеріалами кримінальної справи. Він та його адвокати могли ознайомлюватися з обвинувальним висновком й іншими матеріалами справи лише в спецчастині слідчого ізолятора або в спеціальній канцелярії Міського суду. Від них також вимагали залишати в цих приміщеннях будь-які нотатки, зроблені під час судового процесу, і копії клопотань.

197. Зрештою заявник стверджував, що умови його перевезення до суду і тримання в конвойному приміщенні негативно позначалися на його фізичному та психічному стані. Постійна напруга, щораз більша втома, брак харчування і сну значною мірою зменшували шанси заявника на ефективний самозахист. Після засідання він міг ознайомлюватися з матеріалами справи лише в незручній (перекошеній) позі, оскільки його руку приковували наручниками до стола або стільця. Позаяк права руку заявника була в наручниках, він не міг робити нотаток.

198. Уряд стверджував, що захист заявника доручили чотирьом адвокатам, яких він сам обрав. Вони мали можливість відвідувати заявника в слідчому ізоляторі без будь-яких обмежень щодо кількості та тривалості зустрічей. Московський міський суд не перешкодив заявникові в спілкуванні з його адвокатами; він ніяк не обмежував

кількості зустрічей і видавав дозволи на відвідування кожен раз, коли отримував такий запит, за винятком одного разу (див. вище пункт 90). Хоча скарги заявника на прокурорів, суди та інші державні органи не підлягали цензурі, його листування з адвокатами контролювала адміністрація слідчого ізолятора на підставі статті 20 Закону «Про тримання під вартою».

199. Уряд зауважив, що заявник мав можливість ознайомлюватися з обвинувальним висновком під час судових засідань і в слідчому ізоляторі. Заявникові відмовили в проханні зробити копію обвинувального висновку і забрати її в камеру, оскільки цей висновок містив секретні відомості.

200. Уряд стверджував, що на заявника надягали наручники лише тоді, коли вели з конвойного приміщення Московського міського суду на слухання. У залі засідання наручники з нього знімали.

## **В. Оцінка Суду**

201. Оскільки вимоги пункту 3 статті 6 слід розглядати як окремі аспекти права на справедливий судовий розгляд, гарантованого пунктом 1, Суд розгляне скарги на підставі обох пунктів сукупно (див., поміж іншими джерелами, «Пуатрімоль проти Франції» (*Poitrimol v. France*, рішення від 23.11.1993, серія А, № 277-А, § 29). Суд вважає, що для встановлення факту, чи дотримувалися прав захисту під час розгляду кримінальної справи заявника, необхідно розглянути, по-перше, питання доступності юридичної допомоги, по-друге, забезпечення заявника і його адвокатів доступом до матеріалів справи і, нарешті, впливу умов перевезення й тримання заявника в будівлі суду на його спроможність належно будувати свій захист.

### *1. Обмеження щодо надання юридичної допомоги*

202. Суд наголошує, що спілкування заявника з його адвокатами було можливим лише завдяки дозволам, які видавав орган, котрий порушив справу.

203. Суд наголошує, що принцип рівності сторін, як один з аспектів більш широкого поняття справедливого судового розгляду, закріпленого в пункті 1 статті 6, вимагає, щоб кожній стороні надавали обґрунтовану можливість представляти свої аргументи в умовах, які не ставлять її у не вигідне становище щодо іншої сторони. У цьому контексті важливими є зовнішні прояви, а також підвищена чутливість до справедливого здійснення правосуддя (див. справу «Булут проти Австрії» (*Bulut v. Austria*, рішення від 22 лютого 1996 року), *Zvimi* 1996-II, § 47, а також справу «Боргерс проти Бельгії» (*Borgers v. Belgium*, рішення від 30.10.1991, серія А, № 214-В, § 24).



204. Що стосується фактів, то Суд наголошує на тому, що захисники заявника мали звертатися за спеціальними дозволами, аби зустрітися з ним. Дозволи були дійсні лише на одну зустріч, а спроби адвокатів подовжити термін дії цих дозволів не мали успіху. Відповідальність за видачу дозволів покладено на орган, який порушив справу. Після рішення Конституційного Суду щодо неконституційності положень Закону «Про тримання під вартою», які давали органу, у підпорядкуванні якого перебуває справа, право вирішувати питання щодо зустрічей з адвокатами (див. вище пункт 92), адвокат заявника отримав дозвіл на необмежену кількість зустрічей, однак на той час вирок останньої інстанції вже став остаточним. Звідси випливає, що протягом усього часу розгляду кримінальної справи заявника його зустрічі з адвокатами були обумовлені дозволами органів влади.

205. Порушення справи проти заявника ініціювала Федеральна служба безпеки, і вона ж виступала стороною обвинувачення. Слідчий ізолятор «Лефортово», де утримували заявника, був також у віданні Федеральної служби безпеки. За таких обставин орган обвинувачення мав не лише необмежений доступ до заявника для досягнення своїх власних цілей, а й повний та ефективний контроль над його контактами з адвокатами, які мали звертатися за дозволом до слідчого, офіцера Федеральної служби безпеки, щоразу, коли бажали зустрітися з ним у слідчому ізоляторі. Суд звертає увагу на заяву Уряду про те, що на жодному з етапів провадження не було відмовлено в дозволі на зустріч з адвокатами безпідставно. Водночас немає сумніву в тому, що необхідність звертатися за окремим дозволом на кожную таку зустріч створювала суттєві практичні труднощі в реалізації права на захист, оскільки це забирало час і сили для реалізації основної мети захисту. Але ще більшу стурбованість Суду викликає те, що ця система ставила захист у залежність від розсуду обвинувачення (і підпорядковувалася йому), а тому знищила видимість рівності сторін. Кілька разів Федеральна служба безпеки зловживала своїм панівним становищем у цьому питанні, відмовивши приймати заяви пані Москаленко щодо надання дозволу на необмежену кількість зустрічей або погрожуючи порушенням проти неї кримінальної справи за наявності доказів підробки дозволу (див. вище пункти 88 та 89).

206. Далі Суд зауважує, що Уряд жодним чином не пояснив правових підстав, які б дозволяли національним органам влади вимагати спеціальні дозволи на зустріч з адвокатами. Ніщо у тексті статті 18 Закону «Про тримання під вартою» не свідчить про те, що ордера юридичної консультації та посвідчення особи було недостатньо для видачі дозволу на зустріч заявника з професійними адвокатами, які й були юридичними представниками заявника. Хоча стаття 18 чітко вимагає дозволу компетентного органу на побачення з рідними, у ній

не згадано про те, що зустріч з адвокатами має також залежати від такого ж дозволу. Звідси випливає, що вимога до адвокатів заявника щодо отримання дозволу на зустріч із ним була не лише обтяжливою для захисту, а й позбавленою правових підстав, а тому мала ознаки свавільності.

207. У світлі наведених вище фактів Суд вважає, що контроль із боку сторони обвинувачення над питанням доступу адвоката до заявника підривав сутність видимості справедливого судового розгляду й принцип рівності сторін.

## 2. Ознайомлення з документами, які передавали заявникові

208. Крім необхідності звертатися за дозволом на зустріч, адвокати заявника і сам заявник були змушені отримувати спеціальний дозвіл від адміністрації слідчого ізолятора на обмін документами. Перед передачею таких документів адміністрація з ними ознайомлювалася.

209. Суд наголошує, що право обвинуваченого на зустріч зі своїм законним представником за умов, які сприятимуть повному й безперешкодному обговоренню, є частиною базових вимог справедливого судового розгляду в демократичному суспільстві та впливає з підпункту (с) пункту 3 статті 6 Конвенції. Якщо адвокат не в змозі радитися зі своїм клієнтом й отримувати від нього конфіденційну інформацію, його допомога втрачатиме сенс, у той час як мета Конвенції полягає в тому, аби «гарантувати не теоретичні та ілюзорні, а дійсні й ефективні права» (див. справу «Артіко проти Італії» (*Artico v. Italy*, рішення від 13.05.1980, серія А, № 37, § 33). Важливість прав сторони захисту щодо забезпечення конфіденційності відносин між обвинуваченим і його адвокатами підкреслено в різних міжнародно-правових актах і прецедентній практиці суду (див. справи «Очалан проти Туреччини» (*Öcalan v. Turkey*, [ВП], № 46221/99, § 133, ЄСПЛ 2005-IV); «Бреннан проти Сполученого Королівства» (*Brennan v. the United Kingdom*, № 39846/98, §§ 38-40, ЄСПЛ 2001-X), а також справу «Кемпбелл проти Сполученого Королівства» (*Campbell v. the United Kingdom*, рішення від 25.03.1992, серія А, № 233, § 47).

210. Суд зазначає, що стаття 20 Закону «Про тримання під вартою» (яка була, вочевидь, правовою основою для ретельного вивчення документів, якими обмінювалися заявник і його адвокати) передбачає цензуру усієї кореспонденції ув'язнених загалом, навіть без винятків щодо конфіденційної документації, якою обмінюються з адвокатами. У зв'язку з цим Суд наголошує, що листування з адвокатами, незалежно від мети, завжди є конфіденційною процедурою, а читання повідомлень ув'язненого до адвоката або від нього, дозволяють лише за виняткових обставин, коли органи влади мають обґрунтовані підстави вважати, що цим привілеєм зловживають у тому сенсі, що зміст листа загрожує безпеці пенітенціарної установи, інших осіб або

має ще якийсь кримінальний характер (див. вище справу «Кембелл» (*Campbell*, § 48).

211. Як вже було наголошено вище, слідчий ізолятор «Лефортово» перебував у віданні того ж органу, який порушив справу проти заявника. Таким чином, практика ознайомлення з усіма документами, якими обмінюються заявник і його захисники, давала змогу стороні обвинувачення заздалегідь визначати стратегію захисту й ставила заявника в не вигідне становище щодо його опонента. Це кричуще порушення конфіденційності взаємин між клієнтом й адвокатом не могло не завдати шкоди праву заявника на захист та значною мірою позбавляло сенсу юридичну допомогу, яку йому надавали. Ніхто не заявляв про те, що протягом усього терміну розгляду кримінальної справи огульне застосування такої міри обґрунтовували винятковими обставинами або попередніми зловживаннями щодо цього привілею. Суд вважає, що прискіпливе вивчення документів, якими обмінюються заявник і його адвокати, є непомірним та свавільним посяганням на права сторони захисту.

212. Отже, Суд вважає, що практика ознайомлення сторони обвинувачення з матеріалами сторони захисту порушувала принцип рівності сторін й значною мірою підривала права на захист.

### *3. Обмеження на ознайомлення з матеріалами справи та записами*

213. Сторони не оскаржували того факту, що з обвинувальним висновком, іншими документами справи й записами, які зробили заявник та його захисник, можна було ознайомитися лише в спецчастині слідчого ізолятора та спеціальній канцелярії Міського суду.

214. Суд наголошує, що стаття 6, як єдине ціле, гарантує право обвинуваченого на ефективну участь у кримінальному процесі. Поняття «ефективна участь» у кримінальному провадженні включає право робити нотатки з тим, щоб полегшити захист, незалежно від того, чи є у підсудного адвокат. Дійсно, захист інтересів обвинуваченого найкраще може бути забезпечений завдяки тій допомозі, яку у справі надасть адвокату сам обвинувачений до моменту дачі показань (див. справи «Матієк проти Польщі» (*Matyjek v. Poland*, № 38184/03, § 59, ЄСПЛ 2007-...) та «Пуллічіно проти Мальти» (*Pullicino v. Malta* (ріш.), № 45441/99, 15.06.2000).

215. Уряд стверджував, що клопотання заявника щодо виготовлення копій обвинувального висновку було відхилено на підставі наявності в такому документі секретних відомостей. Упродовж усього провадження обвинувальний висновок зберігався і в спецчастині слідчого ізолятора, і в спеціальній канцелярії Міського суду, звідки його не можна було забрати. Уряд не спростовував твердження

заявника про те, що всі інші матеріали справи та нотатки, які робили як заявник, так і його представники під час судових слухань, потрібно було передавати до спеціальної канцелярії після судових слухань.

216. Суд припускає той факт, що за певних обставин із міркувань національної безпеки можуть виникати певні процесуальні обмеження щодо справ, які торкаються сфери державної таємниці. Утім навіть якщо питання стосується національної безпеки, то в демократичному суспільстві принципи законності та верховенства права вимагають, щоб заходи, які впливають на основоположні права, як-от право на справедливий судовий розгляд, мали законну підставу й досягали їх захисну мету. У цій справі Уряд не спромігся уточнити специфіки тлумачень нормативного акта, постанови або іншого положення національного законодавства, які регулюють роботу спецчастин слідчих ізоляторів або спеціальних канцелярій судів. Він не надав жодних обґрунтувань щодо встановлення огульних обмежень на доступ заявника до матеріалів справи. Він не пояснив, чому національні органи влади не спромоглися скласти обвинувального висновку в такий спосіб, аби секретні відомості містилися в окремому додатку, який би був окремою частиною з обмеженим доступом. Аналогічним чином і для органів влади РФ такий спосіб оформлення спростив би процес розмежування матеріалів справи, які становлять державну таємницю, від решти документів, зокрема процесуальних рішень суду, доступ до яких насправді має бути необмеженим. Зрештою, на думку Суду, той факт, що заявник і його захисники не могли послуговуватися своїми нотатками (аби проконсультуватися з експертом або використовувати їх задля досягнення інших цілей), суттєво завадив їм у використанні наявної в них інформації, оскільки вони були змушені покладатися виключно на свою пам'ять (див. вище справу «Матієк» (*Matyjek*, § 59), а також справу «Любох проти Польщі» (*Luboch v. Poland*, № 37469/05, § 64, 15.01.2008).

217. Суд вже встановив, що необмежений доступ до матеріалів справи та необмежене використання всіх нотаток, включно із можливістю, за потреби, отримати копії відповідних документів, є важливими гарантіями справедливого судового розгляду в контексті люстраційних проваджень. Нездатність забезпечити такий доступ змусила Суд у своїй оцінці зробити висновок про порушення принципу рівності сторін (див. вище справи «Матієк» (*Matyjek*, §§ 59 і 63) і «Любох» (*Luboch*, §§ 64 і 68)). Цей висновок застосовано *a fortiori* у контексті нинішньої справи, у якій заявник постав перед судом і міг втратити не просто своє реноме або можливість обіймати посаду державного службовця (як у люстраційних провадженнях), а й свою свободу. Крім того, як вже встановлено Судом вище, обмеження заявника на доступ до матеріалів справи та відповідних нотаток були

необґрунтованими з урахуванням вимог національного законодавства й були надмірними за своїм обсягом.

218. Отже, Суд визнає той факт, що заявникові та його захисникам не надали відповідного доступу до матеріалів справи, до того ж обмежували їхню можливість користуватися своїми нотатками, що ускладнювало процес побудови свого захисту.

#### 4. Вплив умов перевезення та утримування в суді на підготовку захисту

219. Зрештою заявник наполягав на неможливості належної підготовки до судових засідань через жахливі умови перевезення до будівлі суду та тримався там під вартою.

220. Далі Суд наголошує, що підпункт (b) пункту 3 статті 6 гарантує обвинуваченому «час і можливість, необхідні для підготовки свого захисту», а тому припускає, що основна діяльність захисту за його дорученням може включати все «необхідне» для підготовки до основного судового розгляду. Обвинувачений повинен мати змогу організувати свій захист у належний спосіб і без обмежень відносно можливостей надати суду всі свої аргументи та в такий спосіб впливати на результат судового розгляду (див. справу «Майзіт проти Росії» (*Mayzit v. Russia*, № 63378/00, § 78, 20.01.2005); справу «Конноллі проти Сполученого Королівства» (*Connolly v. the United Kingdom* (ріш.), № 27245/95, 26.06.1996), а також «Кан проти Австрії» (*Can v. Austria*, № 9300/81, Звіт Комісії від 12.07.1984, серія А, № 96, § 53).

221. Що стосується «можливостей», то Суд не виключає того, що в разі, коли людину тримають під вартою під час провадження, це поняття може означати такі умови тримання під вартою, які дозволяють їй і читати, і занотовувати інформацію, звертаючи увагу на важливі моменти (див. вище справу «Майзіт» (*Mayzit*, § 81). У справах, де заявники мали постати перед життєво важливим для них судовим процесом у пригніченому фізичному й моральному стані через виснажливе нічне перевезення в тюремному фургоні, Суд указав на цю обставину як на один із чинників, який суперечить вимогам щодо справедливого судового розгляду. Далі він зауважив, що «незважаючи на допомогу адвокатів, які мали можливість подавати клопотання, на жаль, ця обставина, безумовно, послабила позицію (заявників) у життєво важливий для них момент, і це тоді, коли вони потребували всіх необхідних зусиль для свого захисту і, зокрема, для підготовки до допиту на самому початку слухань, а також для проведення ефективних консультацій зі своїми адвокатами» (див. справу «Барбера, Мессегуе та Хабардо проти Іспанії» (*Barberà, Messegue and Jabardo v. Spain*, рішення від 6.12.1988, серія А, № 146, §§ 71 та 89). У цьому ж контексті Суд встановив порушення пунктів 1 та 3 статті 6 у справі, де

слухання кримінальної справи тривало понад сімнадцять годин, а це призвело до того, що не лише підсудний та його захист, а й судді відчували надзвичайну виснаженість (див. справу «Макфі проти Франції» (*Makhfi v. France*, № 59335/00, §§ 40-41, 19.10.2004).

222. У цій справі, відповідно до статті 3 Конвенції, Суд враховує свої наведені вище висновки про те, що заявника тримали в ізоляторі, перевозили й утримували в будівлі суду в надзвичайно скрутних умовах, без належного доступу до природного освітлення й повітря, а також без належного харчування. Перебуваючи в суді в крихітному за розміром приміщенні разом із багатьма іншими ув'язненими, заявник не міг ані читати, ані робити нотатки. Страждання й відчай, які мав переживати заявник у зв'язку з нелюдськими умовами перевезення й обмеження волі, безумовно, мали негативний вплив на його здатність зосереджуватися та вести інтенсивну розумову діяльність у ті часові проміжки, які безпосередньо передували судовим засіданням. Варто визнати, що йому надавала допомогу група адвокатів, які могли подавати клопотання від його імені. Утім, беручи до уваги характер питань, порушених під час проваджень та їхній тісний зв'язок зі сферою компетенції заявника, Суд вважає, що його спроможність ефективно уповноважувати адвокатів на ведення справи й радитися з ними мала пріоритетне значення. Сукупний вплив браку можливостей та наведених вище умов виключали змогу завчасної підготовки заявника до свого захисту, особливо з огляду на те, що в камері він не мав доступу до матеріалів своєї справи і до своїх нотаток.

223. Отже, Суд встановлює, що заявникові не надали достатніх умов для підготовки свого захисту, що порушувало вимоги щодо справедливого суду й рівності сторін.

##### 5. Висновок Суду

224. Отже, Суд дійшов висновку, що судовий розгляд справи заявника був несправедливим в зв'язку з тим, що: орган обвинувачення мав необмежені дискреційні повноваження в питаннях організації зустрічей з адвокатами й обміну документами, а доступ заявника та його захисників до матеріалів справи і їхніх особистих нотаток був надто обмеженим, та зрештою заявник не мав належних умов для підготовки свого захисту. Сукупний вплив цих перепон загалом обмежив права на захист, що порушило принцип справедливого судового розгляду, як це передбачено статтею 6.

225. Отже, було порушення пункту 1 статті 6 Конвенції разом із підпунктами (b) і (c) пункту 3 статті 6.

## IX. СТВЕРДЖУВАНЕ ПОРУШЕННЯ СТАТТІ 7 КОНВЕНЦІЇ

226. Керуючись статтею 7 Конвенції, заявник скаржився на те, що його засудження базувалося на підставі непередбачуваного й ретроактивного застосування закону, оскільки під час скоєння з його боку осудного діяння не було встановленого законом переліку відомостей, що становлять державну таємницю. Статтею 7 передбачено:

«1. Нікого не може бути визнано винним у вчиненні будь-якого кримінального правопорушення на підставі будь-якої дії чи бездіяльності, яка на час її вчинення не становила кримінального правопорушення згідно з національним законом або міжнародним правом...

2. Ця стаття не є перешкодою для судового розгляду, а також для покарання будь-якої особи за будь-яку дію чи бездіяльність, яка на час її вчинення становила кримінальне правопорушення відповідно до загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями».

### А. Аргументи сторін

227. По-перше, заявник стверджував, що статтю 275 Кримінального кодексу Російської Федерації було застосовано ретроспективно в тому сенсі, що цей Кодекс набрав чинності лише 1 січня 1997 року. Навіть більше – покарання за статтею 275 було суворішим, ніж за статтею 64 Кримінального кодексу РРФСР, позаяк строк ув'язнення був тривалішим.

228. По-друге, заявник зазначав, що його засудили за передачу відомостей, що містять державну таємницю, у період до осені 1997 року. Однак, як він підкреслив, згідно із пунктом 4 статті 29 Конституції відомості, що становлять державну таємницю, підлягають визначенню на рівні федерального закону. До внесення 6 жовтня 1997 року змін Закон «Про державну таємницю» містив лише перелік відомостей, які *можна* було зарахувати до державної таємниці, а не фактичний перелік відомостей, що становлять державну таємницю. У національній правовій системі ані Постанова Уряду від 18 вересня 1992 року, ані Указ Президента від 30 листопада 1995 року не мали сили «закону». Наявність законодавчої прогалини в регулюванні питання державної таємниці визнавали парламентарі під час обговорення поправок до Закону «Про державну таємницю», а також в ухвалах Верховного суду від 17 квітня 2000 року стосовно справи офіцера ВМФ пана Нікітіна та від 25 липня 2000 року стосовно справи заявника. Заявник стверджував, що за відсутності в період до 6 жовтня 1997 року чітких механізмів регулювання питання стосовно відомостей, що становлять державну таємницю, він не міг належним чином припускати, що передача якихось відомостей призведе до

притягнення його до кримінальної відповідальності. Він також заявляв, що його засудження стало віддзеркаленням непередбачуваної зміни позиції Верховного суду, вираженої в згадуваних вище рішеннях від 17 квітня та 25 липня 2000 року.

229. Зрештою заявник стверджував, що характер його дипломатичної роботи заздалегідь передбачав обмін інформацією з іноземними колегами. Він є автором багатьох публікацій і доповідей із корейського питання. Тому він не міг передбачати свою кримінальну відповідальність за передачу відомостей, які не становлять державної таємниці, як-от, скажімо, копії угод між Росією і КНДР або офіційних довідників, опублікованих Міністерством закордонних справ.

230. Уряд стверджував, що обвинувачення заявникові було правомірно висунуто на підставі статті 275 Кримінального кодексу Російської Федерації. Хоча певні правопорушення заявник скоїв до набуття статтею чинності, цю статтю застосовано у зв'язку з передбаченим у ній більш м'яким покаранням за державну зраду – позбавленням волі, а не смертною карою.

231. Уряд зазначав, що 12 вересня 1990 року під час вступу на службу до Міністерства закордонних справ заявник давав підписку про нерозголошення державної таємниці та службової інформації. Експерти встановили, що документи, які він передав панові С., містили відомості, що становлять державну таємницю, а також мали гриф «таємно» та «цілком таємно». В ухвалі від 20 грудня 1995 року Конституційний Суд наголосив, що встановлення кримінальної відповідальності за розголошення державної або військової таємниці іноземній державі узгоджується з Конституцією. Термінологічна відмінність між початковим формулюванням статті 5 Закону «Про державну таємницю» та її формулюванням із поправками від 6 жовтня 1997 року не може бути обґрунтуванням висновку про те, що до моменту, коли ці поправки набули чинності, громадянина не можна було притягнути до кримінальної відповідальності за посягання на конституційні засади та безпеку Росії. Що стосується ухвал Верховного суду від 17 квітня та 25 липня 2000 року, то Уряд заявив, що вони не можуть бути нормою, яка врегульовує подальші судові рішення (ухвали), позаяк структура правової системи Росії не ґрунтується на прецедентній практиці.

232. Далі Уряд наголосив, що злочин у формі «шпигунства», як це визначено в статтях 275 і 276 Кримінального кодексу Російської Федерації, охоплює збір як секретної, так і несекретної інформації з метою її передачі іноземному агенту. Слідство збило докази про те, що заявникові було відомо про секретний характер інформації, яку він збирав і навмисно передавав панові С., якого він знав як агента іноземної розвідки. Звинувачення заявника у шпигунстві ґрунтувалося на встановленому факті про те, що він збирав, зберігав і передавав



інформацію (яка необов'язково містила державну таємницю) на прохання іноземної розвідслужби з метою завдання шкоди безпеці Російської Федерації.

## **В. Оцінка Суду**

### *1. Загальні принципи*

233. Суд наголошує, що закріплена в статті 7 Конвенції гарантія є невід'ємним елементом принципу верховенства права. Вона не обмежена заборонаю ретроактивного застосування кримінального закону на шкоду обвинуваченому. У широкому розумінні вона також уособлює принцип, згідно з яким лише за законом можна визначити злочин і призначити покарання (*nullum crimen, nulla poena sine lege*), а також принцип того, що закон не варто широко тлумачити на шкоду обвинуваченому, скажімо, за аналогією. Із цих принципів випливає, що злочин має бути чітко визначеним у законі. Цю вимогу можна задовольнити тоді, коли людина може дізнатися з формулювання відповідного положення і, за потреби, за допомогою суддівського роз'яснення, які дії або яка бездіяльність призведуть до притягнення її до кримінальної відповідальності. Говорячи про «закон», стаття 7 покликається на те ж саме поняття, на яке покликається Конвенція в решті випадків, коли вжито цей термін, це поняття, під яким розуміють як писаний, так і неписаний закон, а також якісні вимоги, особливо вимоги щодо доступності й передбачуваності (див., поміж іншими джерелами, справу «S.W. проти Сполученого Королівства» (*S.W. v. the United Kingdom*) та справу «C.R. проти Сполученого Королівства» (*C.R. v. the United Kingdom*, рішення від 22.11.1995, серія А, № 335-С, §§ 34-35 та §§ 32-33); а також справу «Стрелец, Кесслер та Кренц проти Німеччини» (*Streletz, Kessler and Krenz v. Germany* [ВП], № 34044/96, 35532/97, 44801/98, § 50, ЄСПЛ 2001-II).

234. У будь-якій системі права, включно з кримінальним правом, як би чітко не було сформульовано правове положення, існує неминучий елемент судового тлумачення. Завжди буде потреба в уточненні сумнівних моментів та адаптації до мінливих обставин. Дійсно, у державах-членах Конвенції прогресивний розвиток кримінального права через судову законотворчість є добре закріпленою та необхідною частиною правової традиції. Статтю 7 Конвенції не можна розглядати як заборону на подальше уточнення норм кримінальної відповідальності шляхом судового тлумачення залежно від кожної окремо взятої справи за умови, що підсумковий перебіг подій відповідає суті злочину і його можна було належним чином передбачити (див., поміж іншим, згадувану вище справу «S.W.» (*S.W.*, § 36); згадувану вище справу «Стрелец, Кесслер та Кренц» (*Streletz,*

*Kessler and Krenz*, § 50) і «К.-Н. В. проти Німеччини» (*К.-Н. В. v. Germany* [ВП], № 37201/97, § 45, ЄСПЛ 2001-II).

## 2. Застосування принципів у даній справі

235. У світлі згаданих вище принципів щодо обсягу нагляду Суд зауважує, що його завдання полягає не в ухваленні рішення про особисту кримінальну відповідальність заявника, що здебільшого є предметом оцінки національних судів, а в розгляді із позиції пункту 1 статті 7 Конвенції того, чи містили дії заявника на момент їхнього вчинення склад злочину, визначений російським або міжнародним законодавством із точки зору достатньої доступності й передбачуваності.

236. По-перше, заявник стверджував, що ретроактивне застосування цього Кодексу є порушенням статті 7, оскільки дії вчинено до набрання чинності Кримінального кодексу Російської Федерації.

237. Суд зазначає, що Кримінальний кодекс Російської Федерації чітко передбачає його ретроспективне застосування до дій, учинених до набрання ним чинності, якщо за відповідний злочин передбачено більш м'яке покарання, ніж за старим кримінальним законом (стаття 10). До 1 січня 1997 року відповідальність за державну зраду передбачала стаття 64 Кримінального кодексу РРФСР, а згодом – стаття 275 Кримінального кодексу Російської Федерації, яка визначала злочин здебільшого в той самий спосіб. Однак санкції були різні: якщо стаття 64 передбачала, що за державну зраду карають позбавленням волі або смертним вироком, то стаття 275 передбачала позбавлення волі як основну санкцію за той самий злочин. І в першому, і в другому кодексі конфіскацію майна можна було застосувати як додаткове покарання.

238. Оскільки державну зраду за Кримінальним кодексом Російської Федерації карають менш суворо, ніж за той самий злочин за Кримінальним кодексом РРФСР (*lex mitius*), з урахуванням вказаного вище саме положення першого кодексу застосували до дій, вчинених до або після набуття чинності цим документом. Звідси випливає, що скарга заявника на ретроактивне застосування кримінального закону на його шкоду не має сенсу (для порівняння див. наведену вище справу «Стрелец, Кесслер та Кренц проти Німеччини» (*Streletz, Kessler and Krenz*, §§ 53-55).

239. Суд зазначає, що національні суди визнали заявника винним у державній зраді у формі шпигунства. «Шпигунство» – це одна з форм державної зради, передбачена в статті 275 Кримінального кодексу Російської Федерації і конкретизована в статті 276 цього ж Кодексу. Згідно зі статтею 276, злочин у вигляді «шпигунства» не обмежується передачею державної таємниці іноземному агенту, а включає також

збирання й передачу «іншої інформації», тобто несекретних відомостей на прохання іноземної розвідслужби.

240. Уряд зазначив, що національні суди встановили в діях заявника всі складові елементи злочину у формі «шпигунства». Отже, встановлено, що заявник мав часті контакти з паном С., який був представником розвідувальної служби Південної Кореї. У документах, отриманих від АПНБ, вказувалося, що заявник є його резидентом у Москві. Заявник копіював певні службові документи згідно з переліком, підготовленим паном С., і передав їх йому. Національні суди вважали ці складові елементи достатніми для того, щоб визнати заявника винним у державній зраді у формі шпигунства, зважаючи на те, що цей злочин необов'язково мав включати процес передачі інформації, яка становить саме державну таємницю. Суд вважає, що таке тлумачення відповідало суті злочину у вигляді шпигунства, як це визначено законодавством РФ.

241. По-друге, вирішуючи питання про те, чи міг заявник на той момент обґрунтовано передбачити таке тлумачення шпигунства з боку національних судів, Суд зазначає, що в розумінні Кримінального кодексу РФСР (статті 64 і 65) та Кримінального кодексу Російської Федерації поняття «шпигунство» є тотожними. Ці положення містили чітке покликання на збирання «інших відомостей» (тобто того, що не становить державної таємниці) за завданням іноземної розвідки. Суд вважає, що наслідки неузгодженості із цими законами були достатньо мірою передбачуваними з точки зору здорового глузду і не потребували юридичних порад (для порівняння див. справу «Куолеліс та інші проти Литви» (*Kuolelis and Others v. Lithuania*, №№ 74357/01, 26764/02 і 27434/02, § 121, 19.02.2008). Крім того, Суд наголошує, що таке тлумачення обсягу злочину, яке (як і в цій справі) відповідало суті злочину, варто зазвичай вважати передбачуваним (див. «Йоргіч проти Німеччини» (*Jorgic v. Germany*, № 74613/01, § 109, ЄСПЛ 2007-... (витяги). Отже, порушення статті 7 Конвенції не було.

242. Як вище зазначав Суд, такий злочин як державна зрада у формі шпигунства передбачав як дії, пов'язані з передачею відомостей, що становлять державну таємницю, так і дії, пов'язані з несекретними відомостями. На визначення обох цих дій законом не впливає той факт, чи визнано вчиненими одне або одразу обидва діяння в конкретній справі. З огляду на те, що правова характеристика в обох випадках є тотожною, Суд не бачить якихось правових підстав припускати накладання суворішого покарання в тому чи іншому випадку. За таких обставин, враховуючи зазначений вище висновок про те, що засудження заявника за передачу несекретних відомостей не суперечило пункту 1 статті 7 Конвенції, Суд вважає недоцільним розглядати окремо питання щодо того, чи міг заявник обґрунтовано передбачати, що його буде засуджено за тією ж статтею

Кримінального кодексу за передачу секретних відомостей, які згодом було визнано такими, що становлять державну таємницю.

#### Х. СТВЕРДЖУВАНЕ ПОРУШЕННЯ СТАТТІ 8 КОНВЕНЦІЇ У ЗВ'ЯЗКУ З ОБМЕЖЕННЯМИ НА ПОБАЧЕННЯ З ЧЛЕНАМИ СІМ'Ї

243. На підставі статті 8 Конвенції заявник скаржився на незаконні та неналежні обмеження на побачення з членами сім'ї. Статтею 8 передбачено:

«1. Кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції.

2. Органи державної влади не можуть втручатися у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб».

#### А. Аргументи сторін

244. Заявник вказував, що йому не дозволяли бачитися з родиною упродовж перших дев'яти місяців після його арешту. У наступні періоди побачення були обмежені за кількістю та часом: щомісячно йому було дозволено два побачення, тривалістю в одну годину кожне. Крім того, його відмежовували від дружини або дочки скляною перегородкою і дозволяли спілкуватися з ними лише через внутрішній телефон у присутності охоронця. Окрім цього, з огляду на усталену адміністративну практику Верховного суду, йому не дозволяли побачення з родиною з 3 березня до 5 вересня 2000 року та з 7 грудня 2001 року до 10 січня 2002 року, у той час, коли тривав розгляд скарг на його засудження.

245. Уряд стверджував, що під час попереднього слідства слідчий «обґрунтовано обмежував» побачення заявника з членами сім'ї, керуючись статтею 18 Закону «Про тримання під вартою». У подальшому побачення заявника з родиною дозволяли регулярно.

#### В. Оцінка Суду

246. Суд наголошує, що тримання під вартою, як і будь-який інший захід, який позбавляє людину свободи, тягне за собою невід'ємне обмеження приватного й сімейного життя. Проте істотним елементом права ув'язненого на повагу до сімейного життя є те, що органи влади дають йому можливість і, за потреби, допомагають йому підтримувати

зв'язки з членами його сім'ї. Такі обтяження, як-от накладення обмежень на кількість побачень із рідними, прискіпливий нагляд за такими побаченнями і, якщо це виправдано характером злочину, підпорядкування ув'язненого спеціальному тюремному режиму утримування або спеціальному режиму зустрічей є втручанням у права, передбачені статтею 8, хоча, по суті, такі дії не виглядають порушенням цієї норми. Однак будь-яке обмеження такого характеру належить накладати «відповідно до законодавства», воно має переслідувати одну або більше легітимних цілей, зазначених у пункті 2, і до того ж обґрунтовуватися як «необхідне в демократичному суспільстві» (див., поміж іншими джерелами, справи «Естріх проти Латвії» (*Estrikh v. Latvia*, № 73819/01, § 166, 18.01.2007); «Кучера проти Словаччини» (*Kučera v. Slovakia*, № 48666/99, § 127, ЄСПЛ 2007-... (витяги); а також «Кламецький проти Польщі» (*Klamecki v. Poland* (№ 2), № 31583/96, § 144, 03.04.2003).

247. Заявник стверджував (а Уряд не спростував) той факт, що в певні періоди його тримання під вартою йому взагалі не дозволяли побачення з родиною, в інші періоди родинні зустрічі, тривалістю в одну годину, дозволяли лише двічі на місяць, а також той факт, що його завжди відмежовували від рідних ґратами і скляною перегородкою. Суд вважає, що ці обмеження були втручанням у право заявника на повагу до свого сімейного життя (див. справу «Мессіна проти Італії» (*Messina v. Italy* (№ 2), № 25498/94, § 62, ЄСПЛ 2000-X). Далі він розгляне обґрунтованість застосування того чи іншого обмеження в цій справі.

#### *1. Заборона на побачення з членами сім'ї*

248. Заявникові не дозволяли побачення з членами сім'ї в періоди з липня 1998 року до квітня 1999 року, з березня до вересня 2000 року, а також із грудня 2001 року до січня 2002 року.

249. Спершу Суд має розглянути, чи накладено заборону на побачення «відповідно до закону». Втручання ґрунтувалося на статті 18 Закону «Про тримання під вартою», у якій передбачено дискреційне право слідчого дозволяти до двох побачень із родиною на місяць. Отже, Суд переконаний, що заборона ґрунтувалася на національному законодавстві. Утім Суд наголошує, що формулювання «згідно із законом» вимагає, щоб оспорюваний захід не просто ґрунтувався на національному законодавстві, але й також вимагає, щоб відповідний закон відповідав вимозі якості. Закон має бути досить чітким із точки зору термінології, аби належним чином вказати особам на обставини й умови, за яких суб'єкти владних повноважень мали право вдаватися до оспорюваних заходів. Окрім цього, національне законодавство має передбачати заходи правового захисту від довільного втручання суб'єктів владних повноважень у права, гарантовані Конвенцією. У

питаннях, що стосуються основоположних прав, законодавчо закріплені дискреційні повноваження, які надано чиновникові, суперечили б принципу верховенства права й виглядали б як необмежені повноваження. Отже, закон має достатньо чітко встановлювати межі будь-яких дискреційних повноважень конкретних компетентних органів влади, а також спосіб їхньої реалізації з урахуванням законної мети певного заходу, аби забезпечити особу від свавільного втручання (див., скажімо, справи «Лупса проти Румунії» (*Lupsa v. Romania*, № 10337/04, §§ 32 та 34, ЄСПЛ 2006-...) та «Аль-Нашіф проти Болгарії» (*Al-Nashif v. Bulgaria*, № 50963/99, § 119, 20.06.2002).

250. Суд зауважує, що Закон «Про тримання під вартою» офіційно опубліковано, а тому він є доступним для ув'язнених. Утім він не відповідав вимозі щодо передбачуваності, оскільки наділив необмеженою дискрецією слідчого в питаннях надання дозволу на побачення з членами сім'ї, але не визначив підстав для відмови в побаченнях. Оспорюване положення обмежувалося лише вказівкою на можливість заборони побачень із родиною, проте не згадувало про тривалість такого заходу й про причини, які могли б обґрунтувати застосування такого заходу. Не йшлося й про можливість оскарження таких відмов або про те, чи має право суд розглядати такі скарги. З цього випливає, що в положеннях російського законодавства, що регулює побачення з родиною, чітко не зазначено меж та способів реалізації відповідних дискреційних повноважень, наданих суб'єктам владних повноважень, а тому заявник не мав мінімально необхідного рівня захисту, на який громадяни мають право згідно з принципом верховенства права в демократичному суспільстві (див. справу «Островар проти Молдови» (*Ostrovar v. Moldova*, № 35207/03, § 100, 13.09.2005) та справу «Калоджеро Діана проти Італії» (*Calogero Diana v. Italy*, рішення від 15.11.1996), *Звіти судових рішень і ухвал 1996-V*, §§ 32-33). З огляду на викладене вище, Суд вважає, що заборону на побачення з родиною не можна вважати такою, що «передбачена законом». У світлі цього висновку немає необхідності оцінювати те, чи дотримано інших умов, викладених у пункті 2 статті 8.

251. Отже, мало місце порушення статті 8 у зв'язку з відмовою заявникові в побаченнях із родиною у визначені періоди тримання його під вартою.

## 2. Обмеження на періодичність і тривалість побачень із родиною

252. В інші дні тримання заявника під вартою йому дозволяли не більше ніж два коротких побачення з родиною на місяць.

253. Обмеження для ув'язнених на періодичність і тривалість побачень із родиною передбачено статтею 18 Закону «Про тримання під вартою», а тому є законним. Суд припускає, що таке обмеження

мало легітимну мету, яка полягає в захисті національної безпеки та в запобіганні безладам і злочинам.

254. Що стосується необхідності оспорюваного заходу в демократичному суспільстві, то Суд наголошує, що в низці італійських справ він вже розглядав питання тюремного режиму, який значною мірою схожий на той, у якому тримали заявника. Цей режим обмежував кількість побачень із родиною до двох на місяць і передбачав відокремлення ув'язнених від відвідувачів скляною перегородкою. Беручи до уваги специфічний характер організованої злочинної діяльності мафіозного угруповання, у якій сімейні зв'язки часто відіграють вирішальну роль, Суд зауважив, що спеціальний режим був ефективним засобом для обмеження контактів ув'язнених членів мафії із зовнішнім світом та недопущення можливості організації і підготовки ними злочинних дій як усередині в'язниці, так і поза нею. Це дало змогу Суду визнати той факт, що в критичних ситуаціях під час розслідування «мафіозних» справ із боку італійської влади оскаржувані заходи були необхідними й відповідали легітимній меті (див., поміж іншими, справу вище «Мессіна» (*Messina* (№ 2), §§ 65-67) та справу «Інделікато проти Італії» (*Indelicato v. Italy* (ріш.), № 31143/96, 06.07.2000).

255. У цій справі Уряд не надав жодного аргументу для обґрунтування обмежень, окрім покликання на відповідну статтю Закону «Про тримання під вартою». Суд із занепокоєнням зауважує, що Закон «Про тримання під вартою» обмежив максимальну кількість побачень із членами сім'ї (загалом двічі на місяць), навіть не надаючи ніякої можливості для визначення, чи дійсно є необхідність у таких обмеженнях з огляду на особливість кожної окремо взятої справи. Що стосується ситуації заявника, то Суд не може зрозуміти необхідності таких суворих обмежень на періодичність і тривалість побачень із родиною. Він зауважує, що дружина заявника не була ані свідком, ані учасницею цього злочину, яку обвинуватили за його ж кримінальною справою, що виключало ризик змови або якое інше перешкодження процесу збирання доказів (див., на противагу згадуваній вище справі «Кучера» (*Kučera*), § 130, справу «Багінський проти Польщі» (*Bagiński v. Poland*, № 37444/97, § 92 тощо, 11.10.2005) та наведену вище справу «Кламецький» (*Klamecki*, § 135). Те ж саме можна сказати й про дочку заявника, яка на той час була ще неповнолітньою. Окрім цього, з усією очевидністю можна стверджувати, що в цій справі не керувалися міркуваннями безпеки, які були притаманні кримінальним сімейним зв'язкам та визнані обґрунтованими у зазначених вище італійських справах. За таких обставин та з огляду на тривалість обмежень на побачення заявника з родиною, Суд дійшов висновку, що згадані запобіжні заходи вийшли за межі того, що було необхідним у демократичному суспільстві задля «запобігання безладам і злочинам».

Дійсно, такий захід звужив сімейне життя заявника до такої міри, яку не можна обґрунтувати ані характерними обмеженнями у вигляді тримання під вартою, ані переслідуванням легітимної мети, на яку покликався Уряд. Тому Суд вважає, що влада не змогла забезпечити справедливого балансу пропорційності між застосованими заходами й метою, якої прагнули досягти.

256. Отже, мало місце порушення статті 8 у зв'язку з обмеженнями на періодичність і тривалість побачень із родиною.

### 3. Відмежування скляною перегородкою

257. Суд зазначає, що Уряд не покликався на жодний правовий чи нормативний акт як на підставу для встановлення скляної перегородки в кабінці для побачень ув'язнених із відвідувачами. Формулювання, яке можна вважати таким, що санкціонує цей захід, знаходимо в Правилах внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Міністерства юстиції (пункт 147 наказу № 148 від 12 травня 2000 року). Утім ці положення не поширюються на справу заявника, оскільки на той час слідчий ізолятор «Лефортово» був поза юрисдикцією Міністерства юстиції, а перебував у віданні Федеральної служби безпеки. Хоча схожі положення могли міститися і в правилах для слідчих ізоляторів, які перебувають під юрисдикцією Федеральної служби безпеки, таких правил, навіть якщо допустити можливість їхнього прийняття згідно з вимогою статті 16 Закону «Про тримання під вартою», ніколи не публікували або іншим способом не оприлюднювали серед громадськості. Звідси випливає, що оспорюваний захід не є таким, що «передбачений законом».

258. У будь-якому випадку Суд наголошує на тому, що хоча в певних справах фізичне відмежування ув'язненого від відвідувачів можна обґрунтувати міркуваннями безпеки (див. зазначені вище італійські справи, а також нідерландські справи щодо тюремного режиму, що покликані запобігти втечі: справа «Ван дер Вен проти Нідерландів» (*Van der Ven v. the Netherlands*, № 50901/99, § 71, ЄСПЛ 2003-II) та справа «Лорсе та інші проти Нідерландів» (*Lorsé and Others v. the Netherlands*, № 52750/99, § 85, 04.02.2003), цей захід не можна вважати доцільним за відсутності будь-якої встановленої загрози для безпеки (див. справу «Чорап проти Молдови» (*Ciorap v. Moldova*, № 12066/02, § 117, 19.06.2007). Як Суд визнав вище, у цій справі не було міркувань безпеки, які б гарантували застосування таких обмежень. До того ж Суд зауважує, що заявникові забороняли встановлювати фізичний контакт із відвідувачами упродовж усього терміну тримання його під вартою, тобто більше ніж три з половиною роки. Такий тривалий період, який мав край негативний вплив на заявника та його рідних, є ще одним чинником на користь висновку про те, що оспорюваний захід був непропорційним (для порівняння



див. вище справу «Чорап» (*Ciorap*, § 118). Отже, Суд вважає, що за відсутності будь-якої виправданої необхідності для таких серйозних обмежень права заявника на повагу до сімейного життя цей захід не можна обґрунтувати пунктом 2 статті 8.

259. Отже, було порушення статті 8 у зв'язку з фізичним відмежуванням заявника від родини скляною перегородкою.

## IX. СТВЕРДЖУВАНЕ ПОРУШЕННЯ СТАТТІ 8 КОНВЕНЦІЇ У ЗВ'ЯЗКУ З ОБМЕЖЕННЯМИ НА КОРЕСПОНДЕНЦІЮ

260. На підставі статті 8 Конвенції заявник поскаржився на незаконні та непропорційні обмеження, які накладались на його кореспонденцію.

### А. Аргументи сторін

261. Заявник стверджував, що його вхідну й вихідну кореспонденцію піддавали цензурі. Навіть більше – йому дозволяли зберігати вхідні листи лише добу. Адміністрація ізолятора обмежувала кількість фотографій, які надсилали йому рідні. Йому не дозволяли тримати в камері більше ніж дві фотографії. Заявник стверджував, що ці обмеження не мали законодавчої основи і були непропорційними.

262. Уряд стверджував, що цензура кореспонденції заявника здійснювалась відповідно до статті 20 Закону «Про тримання під вартою».

### В. Оцінка Суду

263. Заявник стверджував, а Уряд визнав, що вхідна та вихідна кореспонденція заявника піддавалася цензурі або контролю. Хоча ані Уряд, ані заявник не уточнили конкретної форми цього заходу, очевидним є те, що його листи принаймні відкривала й читала адміністрація слідчого ізолятора «Лефортово» за його відсутності. До того ж Уряд не заперечував, що спеціальні обмеження накладали і на кількість сімейних фотографій, які заявник міг зберігати в камері. Ці заходи означали втручання в право заявника на повагу до його кореспонденції.

264. Суд наголошує, що будь-яке «втручання суб'єкта владних повноважень» у право на повагу до кореспонденції суперечитиме статті 8 Конвенції, якщо воно не здійснювалося «згідно із законом», не переслідувало одну або більше легітимних цілей, зазначених у пункті 2 цієї статті, і не було «необхідним у демократичному суспільстві» для досягнення таких цілей (див., поміж іншими джерелами, справу «Сілвер та інші проти Сполученого Королівства» (*Silver and Others v.*

*the United Kingdom*, рішення від 25.03.1983, серія А, № 61, с. 32, § 84); справи «Кемпбелл проти Сполученого Королівства» (*Campbell v. the United Kingdom*, 25.03.1992, серія А, № 233, с. 16, § 34); та «Недбала проти Польщі» (*Niedbala v. Poland*, № 27915/95, § 78, 04.07.2000).

265. Суд переконаний, що таке втручання ґрунтувалося на статті 20 Закону «Про тримання під вартою». Як він встановив вище в пункті 257, це була єдина загальновідома правова норма, яка врегульовує ситуацію заявника, оскільки застосування правил для слідчих ізоляторів Міністерства юстиції було неприйнятним для слідчого ізолятора «Лефортово», що перебував у віданні Федеральної служби безпеки, а правила Федеральної служби безпеки якщо й були прийняті, то ніколи не оприлюднювалися.

266. Як було наголошено вище в пункті 249, формулювання «згідно із законом» має стосунок також і до якості розглянутого закону, який із достатньою чіткістю має вказувати на межі будь-яких дискреційних повноважень, покладених на компетентні органи влади, і на способи їх реалізації. У статті 20 Закону «Про тримання під вартою» передбачено цензуру всієї кореспонденції ув'язнених без розмежування видів кореспонденції, зокрема особистої кореспонденції та листування з адвокатом. Раніше Суд вже встановлював, що така форма цензури, яка фактично дає право адміністрації слідчого ізолятора на огульний і постійний контроль над кореспонденцією заявника, суперечить статті 8 Конвенції (див. справу «Чіапас проти Литви» (*Čiapas v. Lithuania*, № 4902/02, § 25, 16.11.2006) та справу «Янкаускас проти Литви» (*Jankauskas v. Lithuania*, № 59304/00, § 22, 24.02.2005)). Ця аргументація застосовується *a fortiori* в обставинах цієї справи, де Закон «Про тримання під вартою» надавав адміністрації слідчого ізолятора необмежені дискреційні повноваження в питаннях цензури, не визначаючи тривалість і меж цього заходу, підстав, що дають право на його застосування або способу його застосування, зокрема щодо відкриття, читання, припинення, вилучення або іншої форми контролю. Окрім цього, Закон «Про тримання під вартою» не передбачав незалежного розгляду меж і тривалості заходів із цензури. Відсутність будь-яких гарантій недопущення довільного використання адміністрацією слідчого ізолятора свого дискреційного права накладала на заявника виняткове й незвичайне обмеження, як-от заборона зберігати більше ніж дві фотографії або тримати біля себе листи більше ніж добу. Звідси випливає, що положення законодавства РФ не передбачали певної міри правового захисту від довільного втручання суб'єкта владних повноважень у право заявника на повагу до його кореспонденції. Тому оспорювані обмеження на кореспонденцію заявника не можна вважати такими, що «визначені законом». У світлі викладеного вище висновку немає необхідності з'ясувати, чи виконані інші вимоги пункту 2 статті 8.

267. Отже, мало місце порушення статті 8 у зв'язку з необґрунтованими обмеженнями на кореспонденцію заявника.

## XII. ЗАСТОСУВАННЯ СТАТТІ 41 КОНВЕНЦІЇ

268. Стаття 41 Конвенції передбачає:

«Якщо Суд визнає факт порушення Конвенції або Протоколів до неї і якщо внутрішнє право відповідної Високої Договірної Сторони передбачає лише часткове відшкодування, Суд, у разі потреби, надає потерпілій стороні справедливую сатисфакцію».

### A. Шкода

269. Що стосується компенсації матеріальної шкоди, то заявник вимагав 53 594,60 доларів США за втрату доходу і 13 611,40 доларів США за власність, конфісковану за наказом суду. Заявник також вимагав 799 620 євро як компенсацію за моральну шкоду.

270. Покликаючись на справу Калашникова (*Kalashnikov*, див. вище), Уряд стверджував, що вимоги заявника надмірні, неадекватні й необґрунтовані. Він вказав, що законності конфіскації не оскаржували в цій справі.

271. Суд зауважує, що рішення про порушення кримінальної справи проти заявника не було предметом розгляду в цій справі. Не було причинного зв'язку між встановленими порушеннями і заявленою втратою заробітку. Скарги щодо стверджуваного порушення майнових прав заявника на розгляд Суду не подавали. У контексті викладеного вище Суд відхиляє вимоги заявника щодо компенсації матеріальної шкоди.

272. Що стосується компенсації моральної шкоди, то Суд зауважує, що в цій справі він знайшов сукупність серйозних порушень основоположних прав заявника. Більше ніж три роки заявник провів в ув'язненні в нелюдських та таких, що принижують гідність, умовах, його часто перевозили до суду і назад та утримували в будівлі суду в умовах, які також були нелюдськими і такими, що принижують гідність. Тримання під вартою заявника не мало достатніх підстав і було надмірно тривалим. Його право на справедливий судовий розгляд і правову допомогу було порушено. Йому тривалий час відмовляли в праві на зустріч із родиною і накладали суворі обмеження на його кореспонденцію. За таких обставин Суд вважає, що страждання й розчарування заявника не можна компенсувати простим встановленням порушення. Ґрунтуючись на справедливій оцінці, Суд присуджує заявникові 25 000 євро компенсації за моральну шкоду, включно з податками, які можуть бути стягнуті з цієї суми.

### **Б. Видатки і витрати**

273. Заявник вимагав 9 552,92 доларів США як компенсацію за судові витрати та 12 960 доларів США за продукти харчування та ліки, які рідні передавали йому в слідчий ізолятор.

274. Уряд зауважив, що заявник не представив чеків на покупку продуктів харчування й ліків, а в рахунках на надання юридичної допомоги відсутні П.І.Б. адвоката й номер справи.

275. Суд зазначає, що витрати на придбання продуктів харчування і ліків не можна охарактеризувати умовами тримання під вартою, які призвели до встановлення порушення статті 3. Тому він відхиляє цю частину вимог. Далі Суд вважає, що з вимог, що стосуються судових витрат, варто вирахувати певну суму у зв'язку з тим, що деякі скарги заявника були визнані неприйнятними. Розглянувши наявні в його розпорядженні матеріали, Суд присуджує заявникові 5 000 євро за вирахуванням 1 027 євро, вже виплачених за юридичну допомогу, як видатки та витрати, включно із сумою всіх податків, які має сплатити заявник на цю суму.

### **В. Відсотки в разі несвоєчасної оплати**

276. Суд вважає належним призначити пеню плюс три відсотки, з огляду на розмір граничної відсоткової ставки Європейського центрального банку.

## **З ЦИХ ПІДСТАВ СУД ОДНОСТАЙНО**

1. *Постановляє*, що мало місце порушення статті 3 Конвенції у зв'язку з умовами тримання заявника під вартою в слідчому ізоляторі «Лефортово».
2. *Постановляє*, що мало місце порушення статті 3 Конвенції у зв'язку з умовами перевезення заявника із слідчого ізолятора до суду і назад.
3. *Постановляє*, що мало місце порушення статті 3 Конвенції у зв'язку з умовами утримування заявника в будівлі Московського міського суду.
4. *Постановляє*, що мало місце порушення пункту 3 статті 5 Конвенції.
5. *Постановляє*, що мало місце порушення пункту 4 статті 5 Конвенції.

6. *Постановляє*, що мало місце порушення пункту 1 статті 6 Конвенції у зв'язку з відсутністю незалежності та безсторонності Московського міського суду.
7. *Постановляє*, що мало місце порушення пункту 1 статті 6 Конвенції щодо порушення вимоги щодо «розумного строку».
8. *Постановляє*, що мало місце порушення підпункту (b) і (c) пункту 1 і 3 статті 6 Конвенції.
9. *Постановляє*, що порушення статті 7 Конвенції не було.
10. *Постановляє*, що мало місце порушення статті 8 Конвенції у зв'язку з необґрунтованими обмеженнями на побачення з членами сім'ї.
11. *Постановляє*, що мало місце порушення статті 8 Конвенції у зв'язку з необґрунтованими обмеженнями на кореспонденцію заявника.
12. *Постановляє*
  - (а) упродовж трьох місяців із дати, коли це рішення стане остаточним відповідно до пункту 2 статті 44 Конвенції, держава-відповідач має сплатити заявникові наведені нижче суми, які мають бути конвертованими у валюту держави-відповідача за курсом на день здійснення платежу;
    - (і) 25 000 (двадцять п'ять тисяч) євро моральної шкоди, включно з податками, які можна стягнути з цієї суми;
    - (ii) 3 973 (три тисячі дев'ятсот сімдесят три) євро за видатки та витрати, включно з податками, які можна стягнути із заявника;
  - (б) що по закінченню зазначеного тримісячного терміну й до остаточного розрахунку на зазначені вище суми нараховуватиметься простий відсоток (simple interest) у розмірі граничної позичкової ставки Європейського центрального банку, яка діятиме в цей період, до якої має бути додано три відсоткові пункти;
13. *Відхиляє* решту вимог заявника щодо справедливої сатисфакції.

Учинено англійською мовою та повідомлено письмово 09 жовтня 2008 року відповідно до пунктів 2 та 3 правила 77 Регламенту Суду.

Андре Вампах (André Wampach)  
Заступник Секретаря

Крістос Розакіс (Christos Rozakis)  
Голова